HATÁRTALAN
Régészet
ARCHEOLÓGIAI MAGAZIN
X. évfolyam 3. szám - 2025
www.hatartalanregeszet.hu

ára: 1490 HUF
8,14 EUR
756 DIN
29,8 RON

HATÁRTALANUL: ERDÉLY RÉGÉSZETE

- A RÓMAI HADSEREG ÖRÖKSÉGE A SZÉKELYFÖLDÖN
- AZ ERDÉLYI RÉGÉSZET MÚLTJA ÉS JELENE
- MI TÖRTÉNT A MAROS MENTÉN?
- ERDÉLY A 7–10. SZÁZADBAN

A kék szín vonzereje

Torma Zsófia

Erdélyi almafánk

KONTEXTUS • LELŐ-HELY • RECEPT • ARCHEOKALAND

ERDÉLYI TÉMÁK
a Martin Opitz Kiadótól

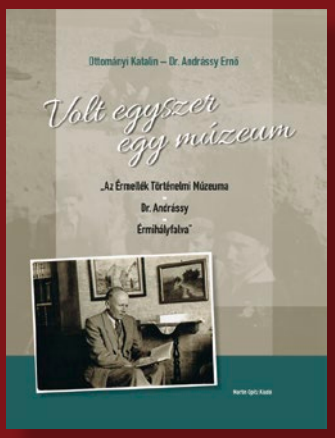

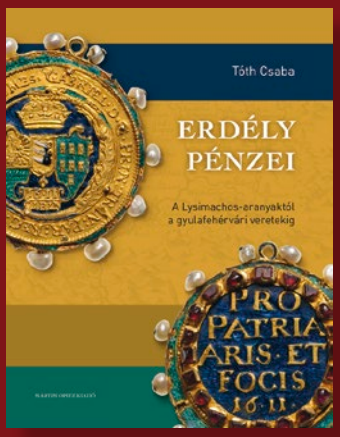

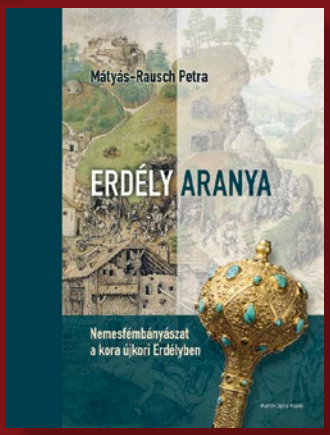

Martin Opitz Kiadó

www.martinopitz.hu
facebook.com/opitzkiado
kiado@martinopitz.hu

Stílus és elegancia
AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg bisztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN
Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu
WWW.HERCEGASSZONY.HU

Határtalan Régészet
Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente
Ára: 1490 Ft
Előfizetve: 1250 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető
Felföldi Szabolcs
Fogas Ottó

Szerkesztő
Király Kitty
T. Szabó Csaba

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor
Bácsmegi Gábor

Képszerkesztő
Litauszki Zoltán

Olvasószerkesztő, korrektor
Széll Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés
Magyar Milán
Ráció Kft.

Szerkesztőség
Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.
Telefon: +36-62-549-040
Fax: +36-62-549-049
E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala
www.hatartalanregeszet.hu

A magazin Facebook-oldala
Határtalan Régészet

Kiadja
Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó
Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés
Innovariant Nyomdaipari Kft. 6750 Algyő, Ipartelep 4.

Felelős vezető
Drágán György

Terjesztés
LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül,
Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban,
kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása
HÍRVILÁG Press Kft.
Telefon/fax: + 36-1-411-0491
E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti
Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,
Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján,
a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben a hirlapelofizetes@posta.hu címen
és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

Továbbá a szerkesztőségben:
e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen
és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1- 767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 5000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ
+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ
+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

Határtalanul: Erdély régészete

A Kárpát-medence egyik legvarázslatosabb tája, Erdély (továbbá a hozzá csatlakozó Partium és a Bánság) nem csupán természeti szépségeit tekintve egyedülálló, de történelmi múltját tekintve is. E vidéknek az őskortól egészen a középkor végéig terjedő, páratlanul gazdag régészeti hagyatékát az utóbbi évtizedekben már egy új, tehetséges fiatal erdélyi magyar régészekből álló generáció is kutatja, számtalan új tudományos eredményt letéve az asztalra. Ma már jóval többet tudunk például az itt megtelepedő rézkori kézművesekről és a késő rézkori településekről, a helyi bronzkori kultúrákról, a vaskori ékszerekről, az egykori római Dacia provincia hétköznapjairól és vallási életéről, de a népvándorlások korában a térségben megtelepedett germán és más ajkú népek közösségeiről is. Ugyancsak izgalmasak a késő avar kor, továbbá a magyar honfoglalás korának új kutatási eredményei; de mind többet tudunk a térség Árpád- és középkori temetőiről és épített örökségéről is. Jelen számunk ezeket a friss kutatási eredményeket kívánja egy csokorba gyűjteni, s közérthető módon, rengeteg fotóval, tárgyrajzzal és térképpel közreadni. Külön örömömre szolgál, hogy e lapszámmal folytatódhat a magyarlakta határon túli területek új régészeti eredményeinek korábban megkezdett bemutatása is. Egyik korábbi számunk középpontjában a Vajdaság régészeti emlékei álltak, most pedig Erdély (illetve a Bánság és Partium vidéke) következett. Nagyon bízom abban, hogy idővel a Felvidék és a Csallóköz régészeti anyagát is önálló lapszámban dolgozhatjuk majd fel!

Felföldi Szabolcs
főszerkesztő

A borítón: A törcsvári kastély (fotó: ©Sorin Colac via Dreamstime.com)

Tartalom

2025. SZEPTEMBER

Címlapsztori 5

Az erdélyi régészet múltja és jelene – T. Szabó Csaba 5

Rézkori földművesek és fazekasok Kelet-Erdélyben – Az erősdi kultúra – Sztáncsuj Sándor József 9

Az Ér-vidék a késő rézkorban – Katócz Zoltán 14

Gőzbe zárt múlt – Mire használták a bronzkori lepárlóedényeket? – Gyurka Orsolya 18

Üveg karkötők a késő vaskorban: a kék szín vonzereje – Urák Malvinka 22

A római hadsereg öröksége a Székelyföldön – Pánczél Szilamér Péter. 26

Mikháza – Élet a tartomány peremén – Vass Lóránt. 30

Szentélyek és istenek: a római vallás régészete – T. Szabó Csaba 34

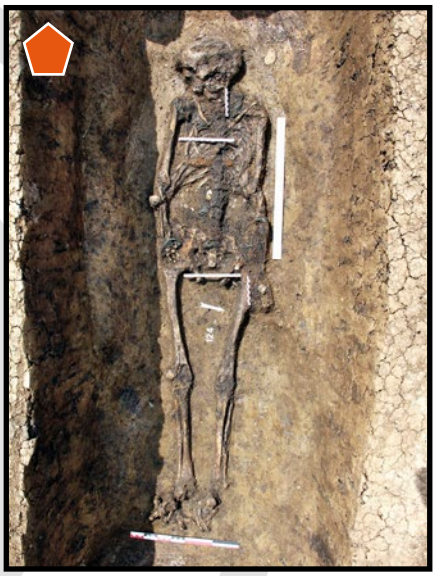

Kontextus 38

Mi történt a Maros mentén? – Dobos Alpár 38

A periféria és a „történelem nélküli régiók” – Erdély a 7–10. században – Gáll Erwin – Daczó Levente – Hőgyes Mihály Huba – Mărginean, Florin – Nagy Szabolcs. 42

Csík középkoros régészete az ezredforduló után – Botár István 48

Lelő-hely 52

A tasnádi református templom felújítását megelőző régészeti kutatások – Szőcs Péter Levente 52

Egy rommá vált székelyföldi templomvár: Homoródszentmárton – Sófalvi András. 58

Archeokaland 64

Torma Zsófia, az első magyar régésznő – Vindus Melinda. 64

Miről mesél a gepida néni? – Egy régészeti kiállítás születése – Gázdac Alföldy Ágnes 68

Mizújs? 72

Rövid hírek a világból – Bácsmegi Gábor 72

Indiana Jones és barátai 75

Játék – Király Kitty 75

Recept – Almafánk (Egy török kori recept alapján) – Zay Orsolya 76

T. Szabó Csaba

Az erdélyi régészet múltja és jelene

Az ebben a lapszámban szereplő írások Erdély-képe és -fogalma nem csupán a történelmi Erdélyt (azaz az Erdélyi-medence régióját), hanem az 1918 után Romániához csatolt területek (így a Partium és a Bánság) térségét is lefedi, így az esettanulmányok között találunk partiumi, bánsági és székelyföldi példákat is. A régiónak lenyűgöző és Európa történetében is kiemelkedő szerepet játszó régészeti öröksége több évszázados kutatástörténettel rendelkezik, amelynek csupán egy nagyon rövid felvázolására vállalkozhatom, bemutatva az erdélyi régészet-történet főbb korszakait, kiemelkedő szereplőit és jelenkori kihívásait.

Római felirat a gyulafehérvári érseki palota kertjéből (a szerző felvétele)

Reneszánsz kezdetek (15–17. század)

Erdély területe a középkorban és kora újkorban a Magyar Királyság szerves része volt. Az Erdélyben létrejött középkori várak és városok már a 12–13. századtól kezdődően jelentős változásokat eredményeztek a „régészeti tájban", jelentős pusztításokat okozva az azt megelőző korok nagyobb, akkor még látható maradványaiban is. Elég itt Anonymus soraira gondolnunk, aki még megemlíti Gyulafehérvár „fehér várfalait" (azaz a római kori Apulum katonai erődjét) is, vagy a francia és itáliai utazók útleírásaira, akik a reneszánsz kor kezdetén még láthatták Torda területén az egykori római város és castrum nyomait. De bronzkori és vaskori erődítmények is szép számmal voltak ismertek már a középkorban is, erre néhány településnév is utal. A humanizmus erdélyi térhódításával elindult az antikvár gyűjtések és kutatások kora, amely elsősorban a klasszikus ókor (azaz a rómaiak) iránti érdeklődés terjedésének motorja volt. Ekkor

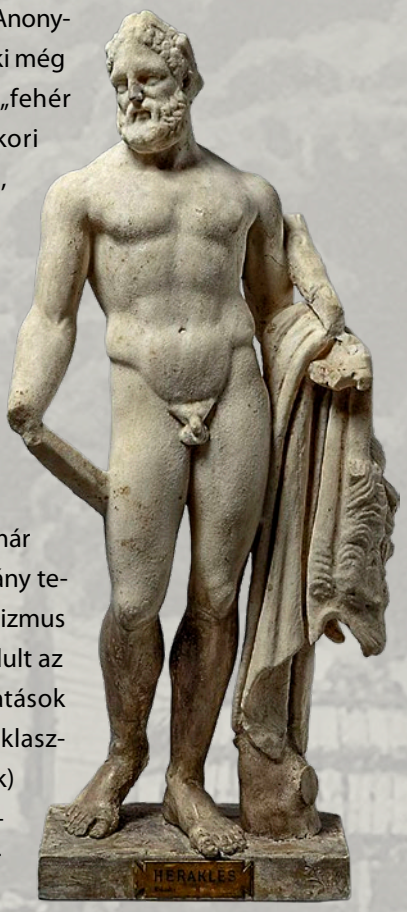

Hercules egyik 18. században felfedezett szobra Herkulesfürdőről (fotó: lupa 31320, Ortolf Harl)

Cserni Béla, a gyulafehérvári múzeum alapítója és az erdélyi városi régészet atyja (forrás:wikipedia.org)

A modern tudományos kutatások kezdetei (18–19. század)

Bár tudományos igényű ásatásoknak nem nevezhetőek a 18. század kutatásai, a Habsburg adminisztráció erdélyi bevezetésével megszaporodtak a nagy méretű városi beruházások és építkezések, amelyek radikálisan megváltoztatták a középkori városokat. Ekkoriban, azaz a 18. század második felében fedezték és tárták fel Herkulesfürdő római romjait, amelynek emlékei – csodaszép Hercules-szobrai, forráshelyei, oltárkövei – máig fennmaradtak. Számos jelentős római mozaik, szentély és épület került elő Torda és Gyulafehérvár romjai közül is, de ekkor találták meg a késő ókor legjelentősebb erdélyi és bánsági kincseit, így az első szilágysomlyói és a nagyszentmiklósi kincseket is. Míg a reneszánsz korban a régmúlt tárgyi emlékei csupán dekoratív célt szolgáltak a helyi arisztokrácia magánbirtokain, a 19. századtól kezdve létrejöttek az első olyan közgyűjtemények is, ahol ezeket már a nagyközönség és a kutatók is megtekinthették. A 19. század első felében már több olyan erdélyi közgyűjtemény is létezett, ahol jelentős régészeti (elsősorban római, bronz- és vaskori) gyűjteményt láthattak a kutatók és látogatók. Kiemelendő itt a Batthyáneum, a Brukenthal Múzeum és a nagyenyedi gimnázium gyűjteménye, amelyet számos külföldi kutató is meglátogatott a 19. század elején. Az általuk készített múzeumi katalógusok, élménybeszámolók, útinaplók sokszor megkerülhetetlen forrásai a legrégebbi régészeti gyűjtemények történetének, amelyek egy része azonban sajnos megsemmisült vagy súlyosan megsérült az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején.

A nagyszentmiklósi kincs egyik kancsója (forrás: wikipedia.org)

keletkeznek az első epigráfiai (azaz felirattani) gyűjtemények Vajdahunyad várában és Geréb László püspök gyulafehérvári püspöki palotájában. Római szobrok, domborművek és feliratok díszítették ekkoriban az erdélyi klérus és arisztokrácia kastélyait, palotáit, amelyeknek hamar európai híre ment. Több véletlenszerű, jelentős felfedezésre is sor került ekkoriban, ezek közül kiemelendő a Gredistye (Sarmizegetusa Regia) dák főváros területén felfedezett koson éremlelet, amely több ezer aranyérmét hozott a felszínre, ezzel megalapozva az irodalmi forrásokból ismert Decebalus kincsének erdélyi mítoszát.

Cserni Béla ásatása a kormányzói palotában (ferdelyikronika.net)

Pósta Béla, az erdélyi régészeti iskola úttörőjének portréja (forrás: Pósta Béla Egyesület – EME)

A 19. század második felében az erdélyi tudományosság ismét jelentős változáson ment át: 1859-ben létrejött az erdélyi tudományos élet legfontosabb szervezeteként szolgáló Erdélyi Múzeum Egyesület, majd a század utolsó évtizedeiben számos vármegyei és helytörténti egyesület, tudományos társulat és múzeum jött létre. Ez utóbbiak közül kiemelendő az 1859 óta létező Erdélyi Nemzeti Múzeum (azaz a kolozsvári Történelmi Múzeum), az 1875-ben alapított Székely Nemzeti Múzeum, a Hunyad Vármegyei Történelmi Társulat múzeuma, továbbá az 1888-ban alapított Gyulafehérvári Múzeum. Olyan kiváló és jelentős régészek és történészek dolgoztak ezekben az intézetekben, mint Cserni Béla, Téglás Gábor, Király Pál, Vasady Nagy Gyula vagy épp Nagy Géza. Erdély első, szisztematikus régészeti ásatásai végül a 19. század végén indultak el, elsősorban a római colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Várhely) és Apulum (Gyulafehérvár) városi kutatásai révén. Számos jelentős szakmonográfia is napvilágot látott ebben az időben, ezek pedig évtizedekre meghatározták az Erdélyre vonatkozó régészeti szakirodalmat. Bár az erdélyi régészet úttörői sok alkalommal a szellemi és gazdasági periféria nehézségeivel néztek szembe munkájuk során, szakmai hálózatuk jóval a Kárpát-medence határain túlra mutatott.

Az 1872-ben létrehozott kolozsvári Ferenc József Királyi Tudományegyetem és az 1899-ben induló erdélyi magyar régészeti iskola Torma Károly, Pósta Béla vezetésével minden kétséget kizáróan nemzetközi szintre emelte a helyi kutatásokat. Régészeti továbbképzések, őskori, római kori, középkori és újkori ásatások bővítették és színesítették az erdélyi régészet kutatási palettáját. Pósta Béla, Buday Árpád, Kovács István és Roska Márton munkássága meghatározó, iskolateremtő volt az erdélyi magyar régészet történetében 1899 és 1920 között, ám az első világháború és Trianon hatására az akkor már fél évszázados régészettörténeti hagyomány sajnos megtorpant.

A viszontagságos 20. század

Pósta Béla halála (1919) és a kolozsvári magyar egyetemi oktatás megszűnése, illetve annak Szegedre költözése (1924) az erdélyi magyar régészet rövid sikertörténetét tragikusan szakította meg. A helyi régészeti intézetet és a múzeumi gyűjteményeket a román állam vette át,

Constantin Daicoviciu, az erdélyi román régészet meghatározó alakjának portréja (forrás: https://arheologi.ro)

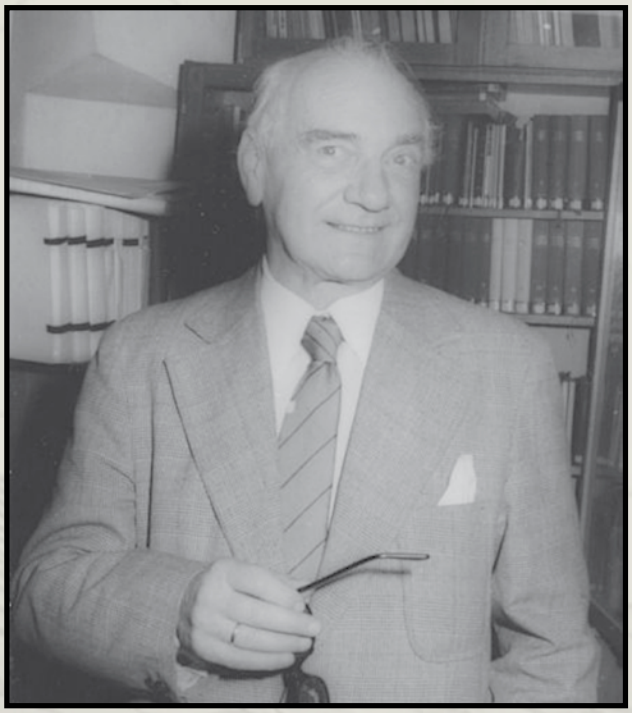

László Gyula régész, képzőművész, egyetemi tanár (forrás: ujkor.hu)

számos alkalommal szakképzett humán erőforrás nélkül. Több, akkor már évtizedek óta működő múzeum, így a gyulafehérvári is évekre bezárta kapuit. Az erdélyi régészeti helyszínek felügyelője többek között az a Constantin Daicoviciu lett, aki 1924 és 1973 között közel fél évszázadon át meghatározó alakja és tudománypolitikusa lett három rezsimnek is (királyság, szebeni diaszpóra, kommunista diktatúra). A közte és Alföldi András között kibontakozott dák–római kontinuitás elmélet vitája és a politikai célokra felhasznált és instrumentalizált régészet nagyrészt neki köszönhetően vált elterjedtté és került be a romániai közoktatásba és kollektív mentalitásba.

A 20. század második harmadának magyar kutatásait csupán néhány erdélyi régész, így Roska Márton, Ferenczi Sándor, László Ferenc és László Gyula neve fémjelezte. Az 1949 utáni időszak kommunista rezsimjének változatos ideológiai hullámaiban kevés magyar régész tudott kibontakozni és szakmai csúcsokra jutni. Ezek közül kiemelendő Ferenczi István, László Attila, Németi János, Kacsó Károly, Székely Zoltán és Bajusz István, akik méltó folytatói voltak Pósta Béla szellemi és tudományos örökségének, és az elnyomó diktatúra éveiben is ápolták a helyi magyar régészet korábbi gazdag örökségét.

Az 1990 után újra kiépült tudományos intézményhálózat (Erdélyi Múzeum Egyesület, Pósta Béla Régészeti Egyesület, nyári egyetemek és szisztematikus ásatások Bobáldon, Porolissumon és Székelyföldön) azonban újra megteremtették az erdélyi magyar régészeti hagyományok folytatásának lehetőségét, szerencsére immár az ideológiai váltásra nyitott romániai kutatókkal karöltve.

21. századi perspektívák

Az erdélyi régészet ma már a nemzetközi régészet része, ahogy azt egykor Pósta Béla is megálmodta. A Kolozsváron zajló magyar nyelvű régészképzés számos nyári ásatási lehetőséget biztosít az egyetemi hallgatóknak őskori (réz- és bronzkori), római kori, továbbá kora középkori és középkori helyszíneken egyaránt. Az elmúlt években számos régészettörténeti munka is napvilágot látott, amelyek az egyes múzeumok és alapítóik történetét tárták fel. A nemzetközi kapcsolatok és a helyi tudománytörténeti sajátosságok révén az erdélyi magyar régészet sajátos, önálló tudományos közösségként tud ma létezni a romániai és európai régészeten belül, kutatásaik pedig ma már a globális régészeti trendekhez, módszerekhez és kutatócsoportokhoz csatlakozva vizsgálják Erdély és a régió őskori, ókori és középkori régészetét.

Bajusz István régész, az 1990 utáni erdélyi régészet iskolateremtő alakja (forrás: https://maszol.ro)

Rézkori földművesek
és fazekasok Kelet-Erdélyben –

AZ ERŐSDI KULTÚRA

Sztáncsuj Sándor József

Európa őskori régészeti emlékei között különleges helyet tölt be az ún. Erősd-Cucuteni-Trypillia kultúrkör. Ez a festett kerámiaművességéről nevezetes, kora rézkori leletegyüttes a Kr. e. 5. évezred közepén jelent meg, és viszonylag rövid időn belül elterjedt a Kárpátoktól egészen a Dnyeper középső medencéjéig. Erdélyi csoportját, amely főbb vonalakban a történelmi Székelyföld területét foglalta el, erősdi kultúrának nevezik. Ez a meghatározás hangsúlyozza az erdélyi leletegyüttes rokonságát a Kárpátoktól keletre elterjedt, egykorú testvérkultúrákkal, de egyben sajátos vonásait is kiemeli, amelyek tetten érhetők az erdélyi népcsoport életmódjában, településeik szerkezetében és tárgyi emlékeikben egyaránt.

Kontinensünk őskori kultúráiban nem volt ritkaság a kerámiafestés szokása. A Kárpát-medencében a korai neolitikumtól a középső rézkorig csaknem mindenhol előfordul: legismertebb példái az alföldi Körös-kultúra, a felső-Tisza-vidéki Csőszhalom-csoport vagy akár a dunántúli lengyeli kultúra festett edényei. Az említett példák többségétől eltérően azonban az Erősd-Cucuteni-Trypillia kultúrkör kerámiáit nem égetés után, hanem égetés előtt festették. Ennek köszönhetően az edények díszítése különösen jó állapotban őrződött meg a használatuk, majd a föld alatt töltött évezredek során. Különlegességüket fokozza az edényformákban és díszítésben is egyaránt mutatkozó nagyfokú változatosság, a festési stílusok bonyolult, művészi kvalitású mintakincse, amelyek immár másfél évszázada, világszerte lenyűgözik a régészek és a régészet iránt érdeklődő közönség generációit.

Az Erősd-Cucuteni-Trypillia kultúrkör földrajzi elterjedése és a szomszédos, egykorú régészeti kultúrák a Kr. e. 5. évezred közepén

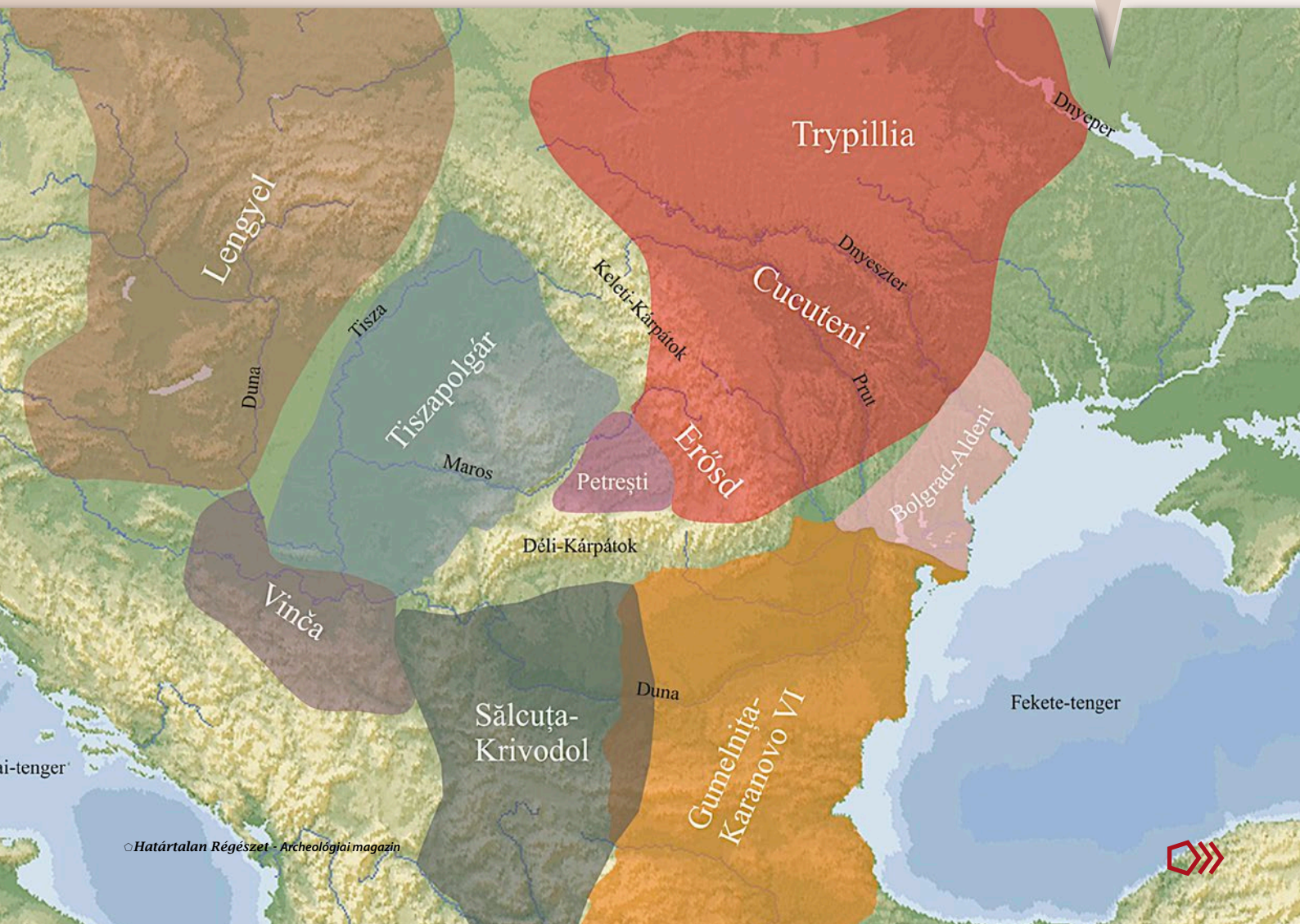

A két, három, vagy ritkább esetben négy színnel is festett edénytöredékek már a 19. században felkeltették a régiséggyűjtők figyelmét, és a század vége felé az Osztrák–Magyar Monarchia, a Román Királyság és az Orosz Birodalom területén több helyütt is megkezdődtek az első, többnyire még amatőr színvonalú kutatások, amelyeket csakhamar módszeresebb ásatások is követtek. A mai Ukrajna területén, Kijevtől nem messze található Trypillia települését az ukrán Vikentiy Khvoika fedezte fel és kutatta első ízben, míg a moldvai Cucuteni névadó lelőhelyén Grigore Buţureanu és George Diamandy korábbi kutatásai nyomán Hubert Schmidt német régész végzett nagyobb lélegzetű feltárásokat. Erdély délkeleti szegletében a 20. század elején Julius Teutsch brassói szász régész Botfaluban és Erősdön, Wosinszky Mór és László Ferenc pedig Sepsiszentgyörgyön folytattak kisebb kutatásokat. 1907 és 1925 között a Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre, László Ferenc vezetésével zajlottak az erősdi névadó lelőhely ásatásai, amelyek mind a feltárt terület nagyságát, mind az alkalmazott kutatási módszereket tekintve messze túlszárnyalták a kor általános gyakorlatát. Az ásatások során a sepsiszentgyörgyi régész nem feltétlenül a látványos leletek összegyűjtésére, sokkal inkább a leletek előkerülési körülményeinek megállapítására koncentrált, és pontos megfigyeléseket tett az egykori település rétegtani viszonyaira, az egykori házak és más településobjektumok szerkezetére, elhelyezkedésére, építésük, használatuk és pusztulásuk okaira vonatkozóan is. Az erősdi és más településeken (például Oltszem, Málnásfürdő) folyatott kutatásait összegezve, majd publikálva bevezette az erdélyi festett kerámiás csoportot az európai őstörténet „vérkeringésébe".

Az erősdi kultúra elterjedési területe, amint azt már említettük, Erdély keleti és délkeleti részét foglalta magába, a Kárpát-kanyartól nagyjából a Maros és Küküllők középső folyásáig, vagyis az Erdélyi-medence keleti peremvidékéig. Ezen a területen napjainkig mintegy 100 települést sikerült azonosítani, de az elmúlt száz évben alig tíz-tizenkét lelőhelyen végeztek módszeres, többnyire kis felületeket érintő ásatást. A László Ferenc munkásságát követő mintegy száz év folyamán csak a névadó lelőhelyen (Székely Zoltán és Ion Nestor), Málnásfürdőn (László Attila, majd Sztáncsuj Sándor József), Csíkpálfalván (Valerii Kavruk és Dan-Lucian Buzea) és Marosvásárhelyen (Berecki Sándor) végeztek igazán módszeres és nagyobb lélegzetű kutatásokat. Ezzel szemben a moldvai és ukrajnai egykorú településeket sokkal jobban ismerjük. A múlt század második felében több nagy lelőhelyet is egészében feltártak (pl. Hăbăşeşti, Truşeşti, Drăguşeni, Nebelivka), s így részletes képet lehetett alkotni azok szerkezetéről. Az erősdi csoport telepein a legtöbb esetben 4-5 lakóház feltárására került sor, de újabban a képalkotó geofizikai módszerek (például magnetométeres felmérés) segítségével a települések kiterjedése és szerkezete is rekonstruálható.

Felvétel az erősdi település rétegsoráról az 1911-es ásatások idején (fotó: László Ferenc)

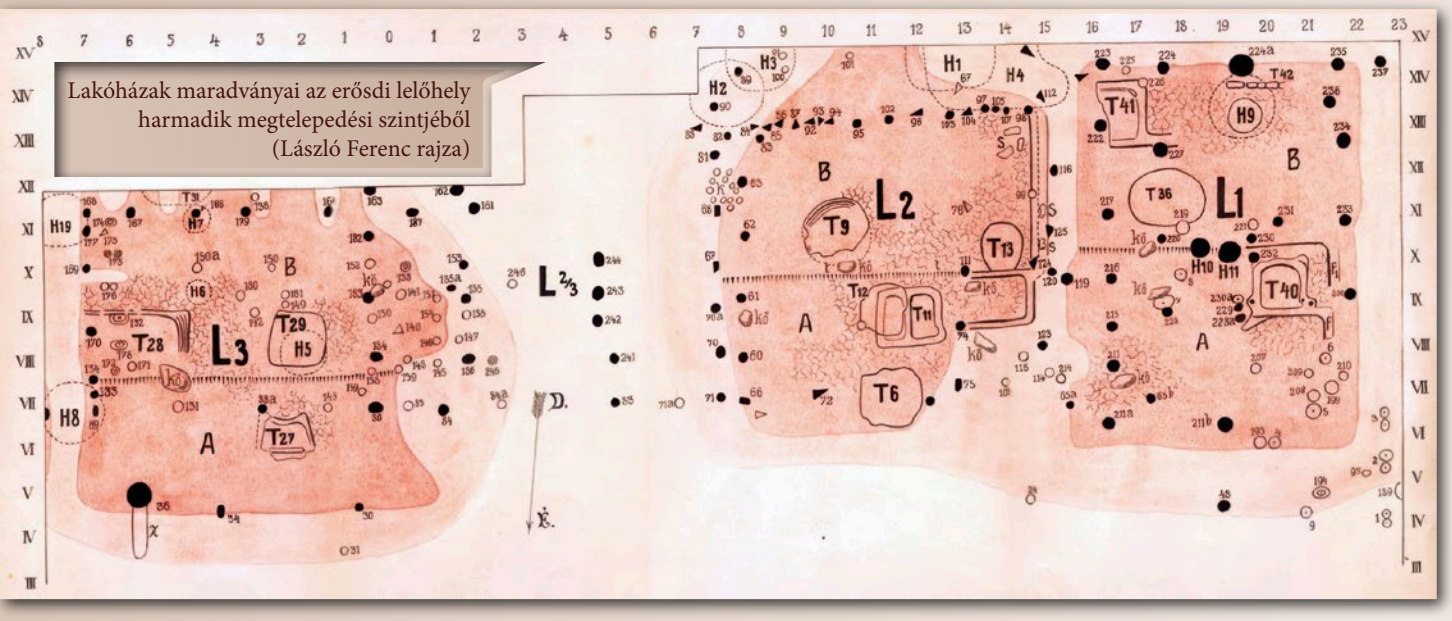

Lakóházak maradványai az erősdi lelőhely harmadik megtelepedési szintjéből (László Ferenc rajza)

A délkelet-erdélyi festett kerámiás kultúra települései leggyakrabban természetes védettséget is biztosító térformákon, hegyek alacsonyabb nyúlványain, folyók magas teraszain, eróziós tanúhegyek tetején létesültek. A fontosabb településeket mesterséges erődítéssel is ellátták. Ilyen, rendszerint egy vagy két védőárokból, belső oldalukon földből emelt töltésből alkotott erődítésrendszerek nyomai figyelhetők meg az erősdi Tyiszk-hegyen, a málnásfürdői Füvenyestetőn, az oltszemi Vármegén vagy a sepsiszentgyörgyi Gémvárán. Gyakori jelenség volt az is, hogy a töltések tetején cölöpkerítést is építettek. Málnásfürdőn, a több évtizedes ásatások és a geofizikai kutatás eredményeképpen egy bonyolultabb, legalább három részre tagolt településstruktúra bontakozott ki. Az Olt folyó teraszának egyik nyúlványán fekvő telep belső, lakott zónáját egy mély védőárokból, belső oldalán töltésből és paliszádból álló védmű választotta el a külső zónától – utóbbit pedig egy sekélyebb, kettős körárokrendszerrel vették körül. A település legkisebb, kicsit félreeső „negyedét” ugyancsak egy keskenyebb védőárok határolta. Végül az egész település északi, legkönnyebben megközelíthető oldalán egy ugyancsak mély, külső,

Légi felvétel a Botfalu melletti Paphegy tell jellegű településéről (fotó: Czajlik Zoltán)

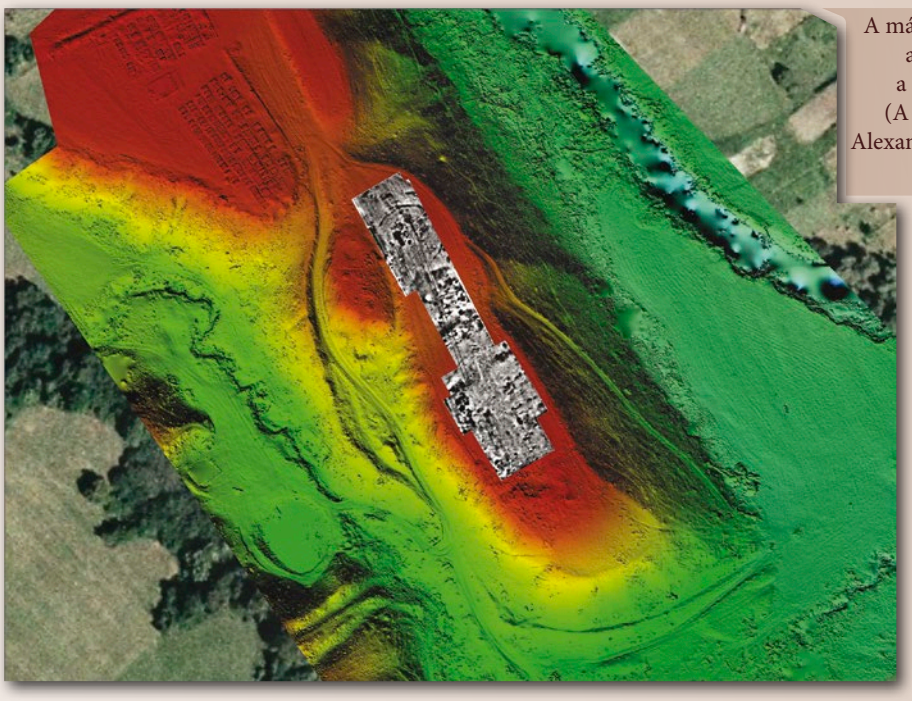

A málnásfürdői Füvenyestető drónfelvétele alapján készült digitális terepmodell és a magnetométeres felmérés eredményei (A képet Laczkó Nándor drónfelvétele és Alexandru Popa geofizikai felmérése alapján Bajusz Mátyás készítette)

ún. „nyakárok" is létesült. A málnásfürdőihez vagy erősdihez hasonló nagyobb településeket hosszú időn át, gyakran több évszázadon keresztül használták, így az időről időre elpusztult (vagy szándékosan elpusztított) épületmaradványok és háztartási hulladék felhalmozódásával, egymásra rétegződésével a közel-keleti, balkáni és kelet-magyarországi tellekhez hasonló, többrétegű lelőhelyek alakultak ki. A nagyobb telepek körzetében ugyanakkor kisebb kiterjedésű, valószínűleg rövidebb időn keresztül használt, esetleg valamilyen specializált mesterséget (fazekasság, vadászat, pásztorkodás, eszközkészítés stb.) űző közösségek által lakott, ún. szatelittelepülések is megfigyelhetők.

A települések belsejében, hosszanti sorokban vagy kisebb csoportokban helyezkedtek el a földfelszínre épített lakóházak. Ezek viszonylag kis méretű, 40–50 m² alapterületű, téglalap alakú építmények voltak, amelyeknek a fő tartószerkezetét földbe ásott, függőleges cölöpök alkották, falaikat pedig a vékonyabb cölöpökből, karókból és közéjük fonott ágakból építették fel, amelyeket kívül-belül vastag agyagtapasztás borított. Belsejükben rendszerint két, fallal elválasztott helyiség volt, padlójukat földdel vagy agyaggal tapasztották le. A szobák berendezését tűzhelyek, agyagból készített padkák, kisebb gödrök, tárolóedények alkották. Málnásfürdőn és Csíkpálfalván a moldvai, hasonló korú településekre jellemző háztípusok maradványai is napvilágot láttak. Ezek esetében a házak padlóját a föld felszínére fektetett, agyaggal vastagon betapasztott fahasábokból építették meg, a tetőzetet és a falakat tartó, függőleges cölöpöket pedig vízszintes talpfákba rögzítették.

Az ásatások során előkerült, igen nagy mennyiségű leletanyag többségét a specializált mesterségként működő fazekasság termékei alkotják. Az agyagból készült edényeket ásványi nyersanyagok (mangán-dioxid, vas-oxid, mészkő) felhasználásával festették, majd szabályozható légáramlású kemencékben égették ki őket. Az edényformák és különféle díszítési stílusok és technikák (monokróm, két- vagy háromszínű pozitív és „negatív" festés, illetve ezek társítása mélyített, plasztikus díszítőelemekkel) változatossága képezi az erősdi anyagi kultúra legjellemzőbb vonását. A díszítőmotívumok leggyakoribb elemei a szögletes vagy görbe spirálisok, egyszerű geometriai formák (háromszög, rombusz), növényi ábrázolások (pl. virágszirmok). Nagy számú, többnyire töredékes (gyakran szándékosan darabolt), ember- és állatalakos kisplasztika is napvilágot látott az ásatások során. Ezek, más különlegesnek számító leletekkel (emberi vagy állati alakokat ábrázoló edények, agyagpecsételők, oltárok) együtt a rituális ceremóniák

Három színnel festett edény Erősdről (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy)

kelléktárát alkották. A női és férfiszobrocskák valószínűleg a vallási képzetek központi istenalakjait jelenítették meg. A tárgyi kultúra további értékes leletei a pattintott és csiszolt kőeszközök, csontból készült eszközök és viseleti tárgyak.

A különféle tárgyak, tárgycsoportok nyersanyagának eredetét vizsgálva megfigyelhető, hogy az anyagi kultúra szerteágazó, messze földre kiterjedő kapcsolatrendszerről árulkodik. A legfontosabb távolsági nyersanyagok között szerepelnek a kőeszközök készítéséhez használt, jó minőségű nyersanyagok, mint a prut-vidéki és ún. volhíniai kovakő vagy a Tokaj-Eperjes-hegységben előforduló vulkáni üveg, az obszidián, de megemlíthetjük a mediterrán térségből „importált" ún. Spondylus-kagylót is, amelyből ékszereket, viseleti tárgyakat készítettek. Megjelennek a legkorábban ismert fémek, a réz és arany felhasználásának emlékei is. A ritka fémleleteket többnyire ékszerek (gyűrűk, csüngők, nyakláncok, karperecek, dísztűk) és szerszámok (pl. tűk, árak, halászhorgok), valamint jellegzetes, a korai és középső rézkorra jellemző fegyverek, az ún. ellentett élű rézcsákányok képviselik. Ezeknek a nyersanyagoknak (vagy a belőlük készített tárgyaknak) az előfordulása (más, távoli eredetű tárgyakkal, például különleges, „idegen" formájú és díszítésű edényekkel együtt) azt bizonyítja, hogy a festett kerámiás kultúra népcsoportjai élénk kapcsolatban állhattak a Magyar Alföld és a Felső-Tisza-vidék egykorú népeivel, de az Al-Duna-vidék közösségeivel is.

Ellentett élű rézcsákány Alsócsernátonból
(Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy)

A régészet hagyományos kormeghatározási módszerei (a stratigráfia és a tárgyak összehasonlító vizsgálata), valamint a manapság egyre szélesebb körben alkalmazott, természettudományos keltezési eljárásoknak köszönhetően az Erősd-Cucuteni-Trypillia kultúrkör fennállásának ideje főbb vonalakban a Kr. e. 5. évezred első felétől a 4. évezred második harmadáig terjedő időszakban állapítható meg. Ennek keretében az erdélyi csoport megjelenése a Kr. e. 45. évszázad környékére tehető, és hanyatlására, eltűnésére valamikor a 37–36. század környékén kerülhetett sor. Ennek a hanyatlásnak az okait, akárcsak az egész kultúrkör esetében, máig sem tisztázta pontosabban a régészettudomány. Mai ismereteink szerint a kultúrkör végét a 4. évezred közepén bekövetkező környezeti változások, valamint az ugyanekkor, az észak-pontuszi steppe irányából érkező, korai indoeurópai népcsoportok terjeszkedésének együttes hatása okozhatta.

✿ ✿ ✿

Festett és plasztikus díszítésű edények Erősdről (1, 4, 5), Málnásfürdőről (3, 7), Oltszemről (2) és Sepsibükszádról (6)
(Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy)

AZ ÉR-VIDÉK A KÉSŐ RÉZKORBAN

Katócz Zoltán

A korábbi, tradicionális korai és középső rézkori Kárpát-medencei közösségek (tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra) megszűnését követően emelkedett fel az ún. Baden-kultúra Kr. e. ±3650-től kezdődően, amely rövid idő alatt hatalmas földrajzi területeket vont ellenőrzése alá, főként a kultúra korai fejlődési szakaszában, amelyet Boleráz-Cernavodă III jelenségnek nevezünk. Ez a közösség egységesítette a korszak anyagi műveltségét a Kárpát-medence teljes területén, különös tekintettel az agyagedények készítésére. A késő rézkori közösségekre jellemző kerámiaanyag megjelenik szinte végig a Duna mentén, pontosabban Ausztriától, Szlovákián és Magyarországon keresztül egész a Duna alsó folyási szakaszáig és Bulgária északi síkságain. A nagy földrajzi távolságok miatt regionális csoportok alakultak ki, korszakonként sajátos formát öltve. Mindezek ellenére kétségtelen, hogy egy összefüggő társadalmi tradícióról beszélhetünk. A szaknyelv

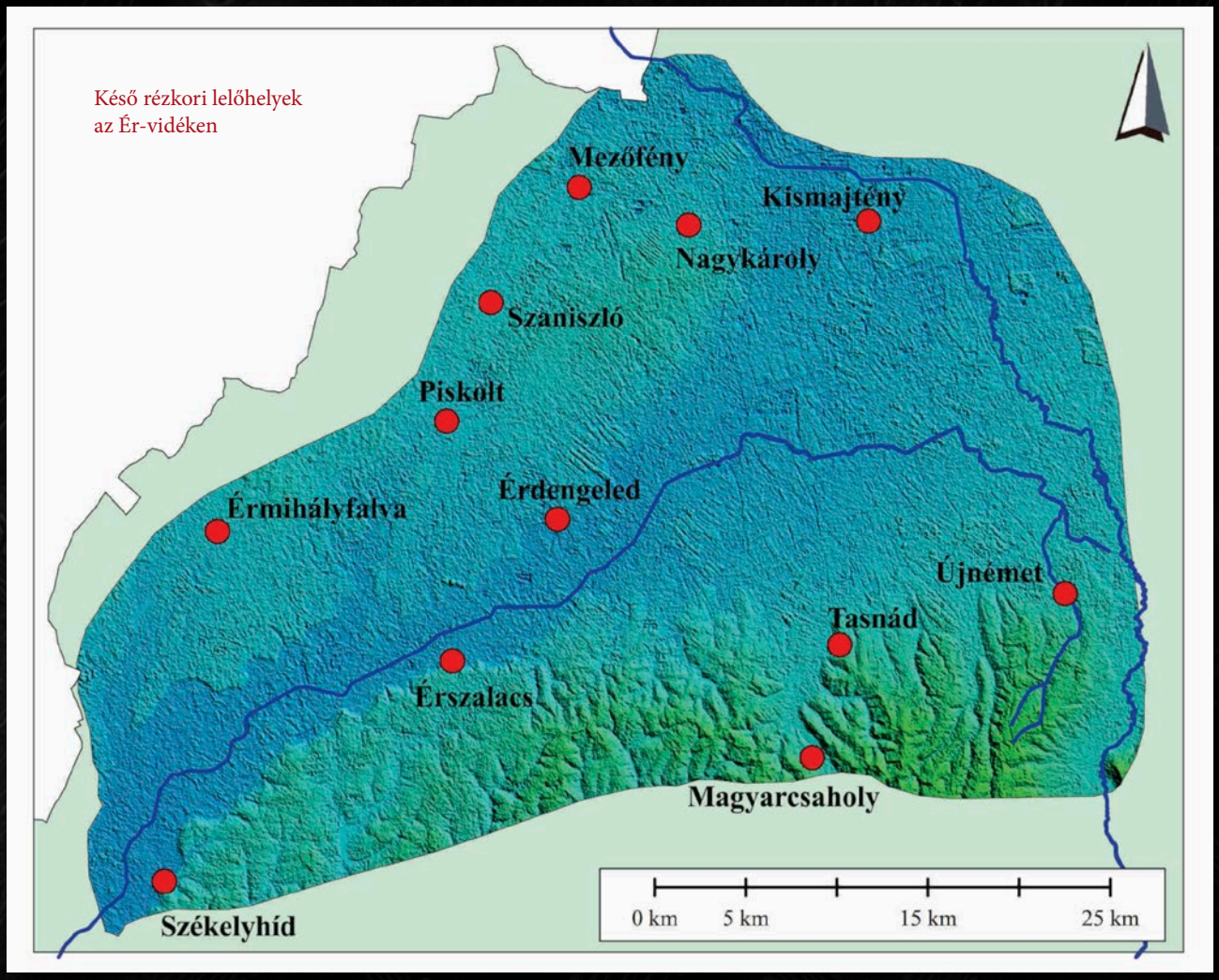

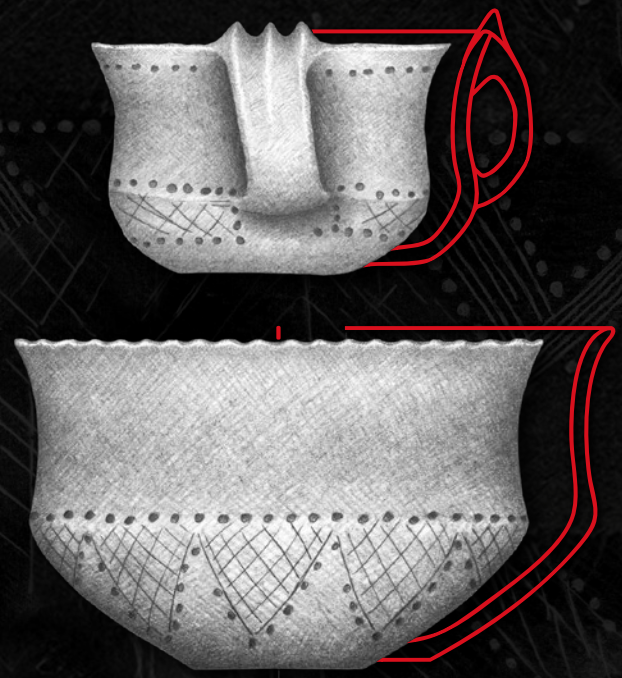

Piskolt-Homokos-domb (1) és Érmihályfalva-Ráthonyi József kertje (2) lelőhelyekről származó badeni mélytálak

egységesítése érdekében a korszak leletanyagát, az ún. Baden-kultúrkör (komplexum) megnevezéssel illeték, amely egyetemes keretet biztosított a témával foglalkozó szakembereknek. A Baden-kultúra kifejezés tehát egy gyűjtőfogalommá vált, amelynek tárgyi hagyatékai mintegy 700–800 évig jelen voltak a Kárpát-medence bizonyos területein.

Ennek a hatalmas Baden-kultúrkörnek egy regionális csoportját találjuk meg Erdély északnyugati szélén, mégpedig az Ér-vidéken (vagy Érmelléken), ahol a kisebb dombos területek mellett a sík táj a domináns. A patakokban és mocsarakban bővelkedő vidék földrajzi sajátosságából adódóan a korszak kontaktzónájának tekinthető az alföldi környezetet kedvelő Baden és a vele szomszédos és egykorú Coţofeni-népesség között, amely a hegyvidéken telepedett meg. A két népesség fazekastermékei között éles különbségek figyelhetőek meg, így a Coţofeni-leletek beszivárgását a Baden-népesség által dominált Ér-vidéken igen könnyű nyomon követni a régészeti leletek tükrében.

Több mint száz éve, hogy az Ér-vidéken megkezdődtek azok a leletmentő feltárások, amelyek az egykor itt élt késő rézkori közösségek megismerésére irányultak. Az első kutatások az Érmihályfalva-Ráthonyi József kertje / Forráskút utca nevű lelőhelyen (Bihar m.) zajlottak, méghozzá Roska Márton kolozsvári régész és dr. Andrássy Ernő érmihályfalvi orvos vezetésével, 1924 augusztusa és szeptembere között. Annak ellenére, hogy a feltárások során előkerült leletanyag igen nagy része elveszett a múlt század első felének zavaros időszakában, mégis az érmihályfalvi badeni leletanyag a kutatás kulcsfontosságú elemének tekinthető.

Az Ér-vidéken a hatvanas évektől napjainkig is több ponton folytak régészeti kutatások (a fentebb említett lelőhelyen kívül), így a badeni leletanyag megjelent kultúrrétegben (Szalacs, Magyarcsaholy, Bere és Csomaköz) és egyedülálló objektumban (Érdengeleg, Mezőfény, Nagykároly, Tasnád) is, de felszíni gyűjtések során is előbukkant (Érmihályfalva). De ezek a szórványos tereprégészeti adatok sajnos kevés információt biztosítanak a kultúra életmódjával kapcsolatban, így csupán a kerámiaháztartás megismerésében játszanak fontosabb szerepet.

A késő rézkori településkutatásban fordulópontot jelentett a nagykárolyi régész, Németi János vezette feltárás a Piskolt-Homokos-domb (Pişcolt-Nisipărie) lelőhelyen (Szatmár m.), amelyre 1970 és 1977 között került sor egy nagyszabású tervásatás keretein belül. A kutatások alapvető célja az itt azonosított 185 kelta, valamint további 22 bronzkori sír feltárása volt, emiatt azonban az alsóbb rétegekben található késő rézkori településmaradványok súlyosan sérültek. Ennek ellenére az ásatások alkalmával 31 késő rézkori településobjektumot (kizárólag gödröket és felszíni tűzhelyeket) is sikerült azonosítani, amelyek többnyire a lelőhely központi részére és északkeleti szélére koncentrálódtak. A szemetesgödrökből és a rézkori kultúrrétegből előkerült jelentős mennyiségű kerámiaanyag kiváló alapot teremtett egy, a korszakkal foglalkozó kismonográfia megírására, Petre Roman és Németi János közreműködésével. Kétségtelen, hogy a szerzőpáros 1978-ban kiadott munkája új megvilágításba helyezte a korszakról alkotott elképzeléseinket, habár a későbbiekben már nagyobb lélegzetű művek megírására sajnos nem került sor, annak ellenére, hogy a Baden-kultúra települései több helyen is megjelentek a vidéken.

Egy további rendkívül izgalmas lelőhely sajnos elkerülte a szakemberek figyelmét, még annak elle-

nére is, hogy az itt feltárt kerámiaanyag értékes régészeti adatokat nyújt az Ér-vidéken megtelepedett Baden-kultúra helyi sajátosságainak megismerésre. Szintén Német János vezetése alatt, 1980-ban került feltárásra ugyanis a Szaniszló-Mtsz-mgá udvar (Sanislău – Grădina CAP–SMA) badeni település. A területet akkoriban már jól ismerte a nagykárolyi régész, hiszen 1968-ban is gyűjtött a környékről badeni kerámiatöredékeket, sőt időszakosan vissza-visszatért ellenőrizni a lelőhely állapotát, az ott folyó aktív homokbányászatra való tekintettel. A helyi mezőgazdasági termelési szövetkezet 1980 szeptemberében új gazdasági épületeket tervezett felhúzni, így megbolygatták a lelőhely egyes részeit. A helyszínre érkező Németi János leállíttatta a munkálatokat a leletek előkerülési övezetében, majd október 25. és november 2. között megkezdődtek a feltárások. Ennek eredményeként tíz szemétgödröt sikerült azonosítani, valamint négy kisebb méretű tűzhelyet, továbbá három felszíni lakóépület maradványait.

A Kraszna folyó jelenlegi (szabályozott) medréhez igen közel halastó kialakítását tervezték 1982 és 1983 között, mintegy 120 hektáros területen. A földmunkálatok ideje alatt kerámiatöredékek kerültek felszínre, így 1982 októberében megkezdődött a leletmentés az ún. Kismajtény-Halastó I/A (Moftinul Mic – Pescăria I/A) lelőhelyen is. A feltárások egyik főszereplője ezúttal is Németi János volt, aki felismerte a kerámiaanyag kettős jellegét, mivel a többségben badeni töredékek mellett import Coțofeni-fazekastermékek is megjelentek. Ez a jelenség jól tükrözi a két népesség békés együttélését és a javak reciprok mozgását.

A szomszédos közösségek közötti kommunikációs kapcsolatok az őskorban általában a nagyobb folyók közelében jöttek létre, amelyek a korszak valódi kommunikációs csatornái voltak. Hasonló társadalmi interakciókat figyelhetünk meg a helyi Baden–Coțofeni-népességek között is, noha az itt előkerült leletek elsősorban a kapcsolatrendszer időrendi és földrajzi sajátosságaira mutatnak rá, azonban a kommunikáció és az együttélés mozzanatait ezzel nem térképezhetjük fel. A Kraszna középső folyási szakaszán alapvetően Coțofeni-leletanyaggal találkozunk (pl. Alsószopor és Ákos lelőhelyek esetében), viszont a Baden-népesség leletei túlsúlyba kerülnek, amint a folyó alföldi területekre lép. Csupán az Újnémet-Cserdomb (Unimăt – Dâlboci) lelőhely dombos vidékén mutatható ki egyértelműen a Baden- és Coțofeni-kerámiák együttes jelenléte, sőt a fazekas termékek formavilágának a keveredése. A Baden-kutatás jövőbeli szakaszát jelentheti majd a Székelyhíd-Barackos (Săcueni – Piersicări) nevű lelőhely 2013-as feltárásából származó leletanyag részletes feldolgozása. A feltárások során mindössze 20 településobjektum került napvilágra, mégis a lelőhely érdekessége, hogy két objektumban

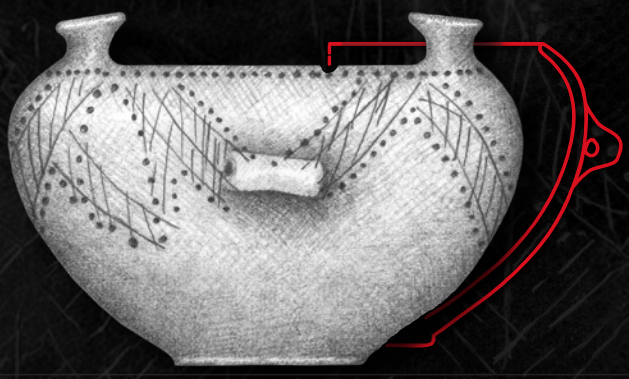

Érdengeleg-Szőlős lelőhelyről előkerült badeni kétosztatú tál

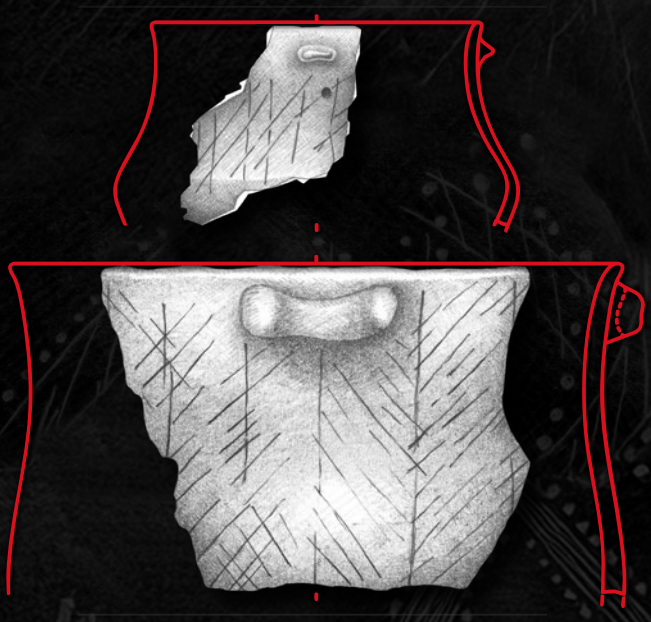

Szaniszló-MtSz-udvar (1) és Piskolt–Homokos-domb (2) lelőhelyekről származó badeni fazekak

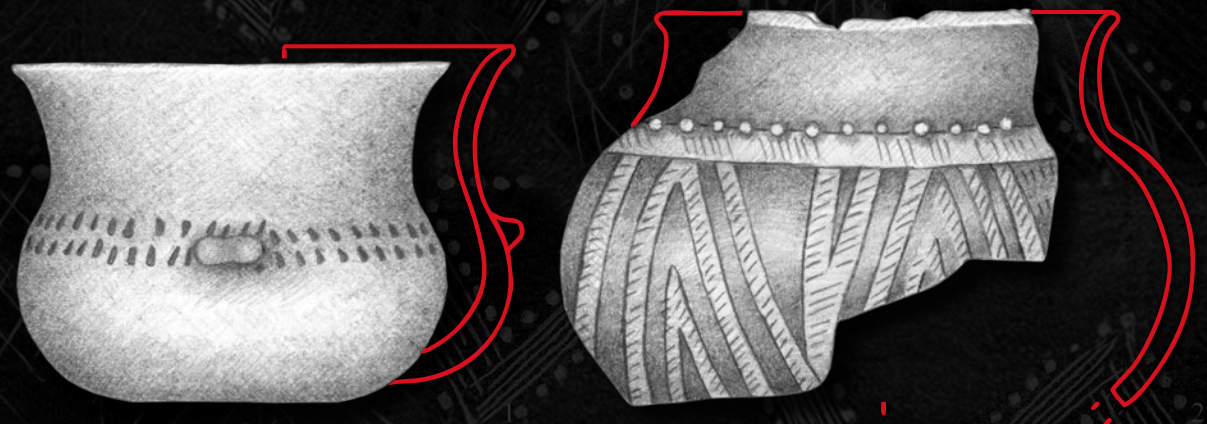

Kismajtény-Halastó I/A (1) és Piskolt-Homokos-domb (2) lelőhelyekről származó coțofeni kannák

is azonosítottak coțofeni antropomorf figurákat (idolokat), amelyek a korszak rituális kellékeiként tarthatóak számon. Mindez arra utal, hogy a két népesség között jó társadalmi kapcsolat állhatott fenn, legalábbis elméletileg, hiszen a valódi emberi kölcsönhatások nem láthatóak a leletanyag tükrében.

Az Ér-vidék badeni települései számottevően kisebbek (a lelőhely méreteit és az objektumok számát tekintve is) a Balaton déli partvidékén (Balatonőszöd, Balatonkeresztúr), illetve a Budapest környékén (Ecser 6) található hatalmas badeni lelőhelyekhez képest. Mégis, a helyi településanyag (Piskolt, Szaniszló, Kismajtény) feldolgozásával körvonalazni tudjuk

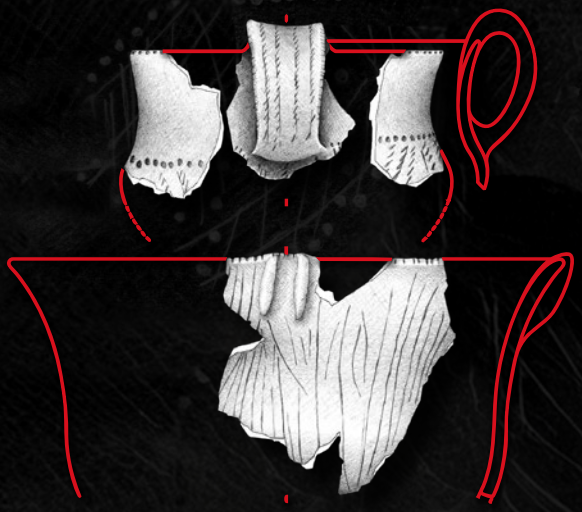

Újnémet-Cserdomb lelőhelyről származó coțofeni kerámiaedények

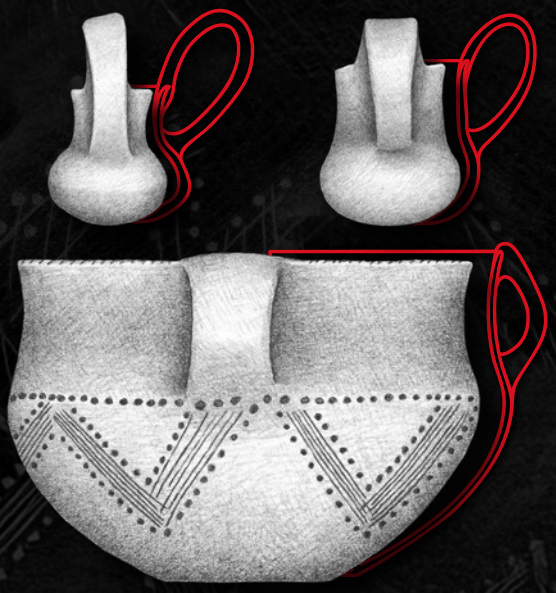

Érszalacs-Vida-hegy lelőhelyről származó jellegzetes badeni kerámiaedények

a Baden-kultúra egy regionális csoportjának sajátosságait. Ezek az egyedi vonások igazán markánsak a kerámiaháztartás, a coțofeni kapcsolatok, valamint a kronológiai besorolás tekintetében. A jelenleg rendelkezésünkre álló tíz radiokarbon-adat azt mutatja, hogy a Baden-népesség jelen volt az Ér-vidéken a Kr. e. ±3350 és 3100/3050 (68,3%) közötti időintervallumban. A helyi Baden- és Coțofeni-közösségek legkésőbb Kr. e. ±3100–3000 körül teljesen eltűntek a vidékről, átadva helyüket az újonnan érkező, halomsíros temetkezéseiről elhíresült ún. Jamnaja-közösségeknek, és ezzel lassan egy új korszak hajnalához, a korai bronzkor kezdetéhez érünk.

Gyurka Orsolya

Gőzbe zárt múlt

Mire használták a bronzkori lepárlóedényeket?

Képzeljük el a bronzkori Kárpát-medencét, ahol a természet gazdag ajándékai, a gyümölcsök, a gyógynövények és a fák gyantái nem csupán táplálékul és gyógyírként szolgáltak, hanem egy különleges eljárás alapanyagául is. Ez pedig nem más, mint a lepárlás, amelyet a régészeti leletek alapján már több ezer évvel ezelőtt is ismertek és alkalmaztak.

A lepárlás alapelve a következő: egy folyadékot elpárologtatnak, majd a keletkező gőzt visszasűrítik, és egy másik tartályban összegyűjtik. Ez a módszer lehetővé teszi a különböző összetevők szétválasztását, így tisztább, koncentráltabb anyagokat kapunk. A lepárlás egy antik technológia, amelyet még napjainkban is a folyadékok hő alkalmazásával történő szétválasztására használnak.

Egy különleges edénytöredék nyomában

2019 őszén Tasnád település (Románia, Szatmár megye) határában, a Sere nevű késő bronzkori (kb. Kr. e. 1550–1200) lelőhely feltárásán egy különleges formájú edénytöredék került felszínre egy paticsfal omladékai alól.

A lelet érdekessége az edény lekerekített pereme alatt található másodlagos, széles gallér, amely csatornát képezve, a lepárlás során keletkező kondenzátum összegyűjtésére szolgált. A másodlagos peremen egy kiöntőnyílás is található, amelyen keresztül eltávolítható az összegyűlt folyadék. A perem sajátos formája alapján ismerhető fel, hogy itt egy speciális funkcióval bíró, lepárlásra használt edényről van szó.

A Tasnád-Sere lelőhelyről származó lepárlóedény töredéke

A Kárpát-medence bronzkori lepárlóedényeinek lelőhelyei

Az ókori irodalmi hagyomány a Kr. u. 4. századi alexandriai orvosoknak tulajdonítja a lepárlás felfedezését, amely elsősorban a gyógynövények esszenciájának kivonására szolgáló eljárás volt. A tengervízből történő desztilláció és az ivóvíz szublimációjának folyamatát Arisztotelész írja le a *Meteorológia* című művében. Később Aphrodisziaszi Alexandrosz, a Kr. u. 3. század elején élt jelentős filozófus, részletesen ismerteti ezt a folyamatot, amelyet különösen a tengerészek alkalmaztak utazásaik során. Leírása alapján a tengervizet rézedényekben forralják, majd a kondenzált folyadékot a fedelén összegyűjtik. Idősebb Plinius és Pedaniosz Dioszkoridész a Kr. e. 1. században a higany és a terpentin előállításához használt hasonló eljárást említ. A higany desztillálása ugyanazon az elven történik, mint a tengervíz sótalanítása. A cinóber (HgS – higany-szulfid) egy kerámiaedénybe helyezett vaskapszulába került. A lezárt edényt felmelegítették, majd az edény feloldása után a higanycseppeket fel lehetett gyűjteni. A terpentin esetében fenyőgyantát helyeztek egy gyapjúval bevont edénybe. A terpentingőzzel átitatott gyapjú összenyomásával nyerték a kondenzált folyadékot. A komplex lepárlás folyamatát később az arab világban, a 8–9. században fejlesztették ki a parfümgyártásban használt illóolajok előállítására.

Ilyen edények ritkán fordulnak elő a régészeti leletanyagban. A Kárpát-medencéből kizárólag a középső bronzkori (kb. Kr. e. 2000–1550), valamint az azt követő késő bronzkor korai szakaszából ismertek desztillálóedényekhez tartozó töredékek. Ezek a leletek jellemzően kis számban, elsősorban települések feltárásai során kerültek elő például Ároktő-Dongóhalom, Füzesabony-Öregdomb, Edelény-Ludmilla-dűlő és Ináncs-Várdomb középső bronzkori lelőhelyein.

Hasonló formájú, 35 cm magasságú ép edény a szlovákiai Szepescsütörtökhely (Spišský Štvrtok) lelőhelyről származik, amely szintén a késő bronzkor elejére, Kr. e. 1500 körülre keltezhető. Ez az edénytípus formai rokonságot mutat egy Tepe Gawrában (Irak) feltárt 48 cm magasságú darabbal is, amely azonban több mint két évezredel korábban, Kr. e. 3500 körül készült. A két edény funkciója a közöttük fennálló kronológiai és földrajzi távolság ellenére is azonos lehetett: mindkettő lepárlókészülékként szolgált.

Szepescsütörtökhely lelőhelyről származó edény (Furmánek 2004, 34)

Mire használták az ősi lepárlóedényeket?

A desztillálást gyakran az alkohol előállításával hozzák kapcsolatba. A néprajzi kutatások tanúsága szerint a világ számos pontján, köztük Dél-Ázsiában is alkalmazták az alkohol egyszerű lepárlási módszereit. Ezekhez három, egymásra helyezett edényt használtak: az alsó edény tartalmazta az erjesztett alapanyagot, a középső szűrőként működött, míg a felsőben

történt a gőzök lecsapódása. A pálinka lepárlásának hasonló, házi alkalmazású változatai a 20. században a Kárpát-medence paraszti közösségeiben is ismert és használt eljárásnak számítottak.

Bár a bronzkori növényfeldolgozás pontos eljárásait nem ismerjük, a kísérleti régészet eredményei alapján feltételezhető, hogy a Tasnád-Sere lelőhelyen előkerült lepárlóedényt nem alkohol előállítására, hanem gyógyászati vagy kozmetikai célú kivonatok készítésére használták. Az alkohol desztillálása ugyanis ebben a típusú nyitott edényben aligha lett volna hatékony: az alsó edény kiöntőnyílása miatt az alkohol elpárolog, mielőtt újra cseppfolyósítható lenne. Ezzel szemben az illóolajokat és aromavizeket vízgőz-desztillációval nyerték ki, az így keletkező párlatot pedig parfümként vagy orvosságként hasznosíthatták.

Egy másik lehetséges funkcióra szintén a néprajzi párhuzamok adnak támpontot: a háztartásokban hasonló formájú edényeket zsiradék gyűjtésére is használtak. A túlforralt leves felszínén összegyűlő zsír felfogása és elkülönítése egy ilyen kialakítású eszközzel jól megoldható volt.

A késő bronzkorból már egyértelmű régészeti bizonyítékok állnak rendelkezésre az alkohol előállítására és fogyasztására vonatkozóan egyaránt. Az alkoholos italokat magas cukortartalmú növényekből állították elő, amelyek a sörélesztő jelenlétével természetes módon erjedtek. Az erjesztett italok alapvető összetevői magas cukortartalmú gyümölcsök, méz és tej voltak.

A kutatások szerint a desztillált alkoholt a bronzkorban még nem ismerték. A parfümök rögzítéséhez az ókorban is glicerint, nem pedig alkoholt használtak. A bronzkori Knósszoszból, Mükénéből és Haghia Triadából származó lineáris B írásos táblák szezám-, sáfrány- és olívaolaj alapú illatszerek készítéséről tanúskodnak, amelyeket különféle növényekkel, például rózsaszirommal, íriszgyökérrel vagy borókával ízesítettek.

A Szepescsütörtökhely lelőhelyről származó edény rekonstrukciós rajza (Ryšánek–Václavú 1989, 199, Obr. 3)

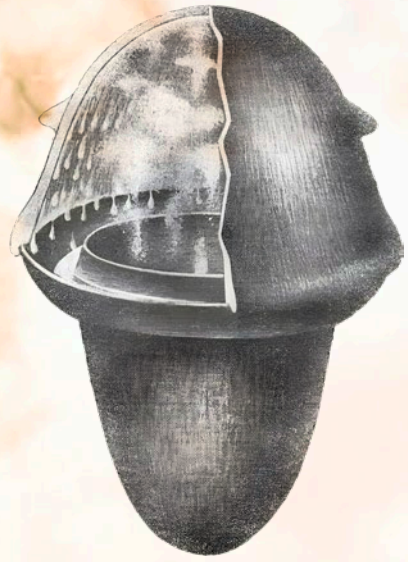

A Tepe Gawrából származó edény rekonstrukciós rajza (Ryšánek–Václavú 1989, 200, Obr. 5)

Az erdők és rétek bronzkori patikája

A környezeti és paleobotanikai vizsgálatok értékes támpontokat kínálnak az edények egykori felhasználásának értelmezéséhez. A késő bronzkor idején a Kárpát-medencét változatos, erdős táj jellemezte: a bükk, a tölgy, a dió és a fenyő mellett több olyan növény is jelen volt, amelyből olajat vagy illóolajat lehetett elő-

Az illóolajok terápiás tulajdonságokkal rendelkeznek, tudományosan bizonyított fájdalomcsillapító, antibakteriális, antikataleptikus, antidiabetikus, antihiperlipidémiás, gombaellenes, antihiperkoleszterinémiás, antimikrobiális, antioxidáns és gyulladáscsökkentő hatásuk.

Pálinkafőző készülék Petesházáról (Némethy 1945, 67)

A lepárlóedény töredékének előkerülési körülménye Tasnád-Sere lelőhelyen

állítani. A kutatások alapján ebben az időszakban már használták olaj készítésére a kerti mákot, a gomborkát és a lenmagot is.

A késő bronzkori közösségek ismerhették és alkalmazhatták azokat a gyógynövényeket is, amelyeket ma is gyakran használunk gyógyászati célra. A régészeti és archeobotanikai adatok szerint elérhető volt számukra a kökény, a som, a cseregalagonya és a közönséges cickafark, valamint a pókhálós bojtorján, a bolondító beléndek, a keserűfű, a vérontó pimpó, a hamvas szeder, a réti lórom, a szappanfű, a tarlóvirág, a tyúkhúr, a földi bodza, az ebszőlő csucsor, a sarlós gamandor, a közönséges vasfű, a tejoltó galaj, az orvosi permetfű, a csalán, az orvosi füstike és a dió.

A Tasnád-Sere lelőhelyen talált edény tehát valószínűleg gyógyászati és kozmetikai célú kivonatok előállítására szolgált. A későbbiekben archeometriai vizsgálatok további bizonyítékokkal szolgálhatnak az edény pontos használatára vonatkozóan, de a régészeti és néprajzi adatok már most is rendkívül izgalmas betekintést nyújtanak a bronzkori közösségek technológiai ismereteibe és mindennapjaiba.

A lepárlókészülék működésének rekonstruálása a ciprusi Perfumery Theme Park Museumban (Belgiorno 2019)

ÜVEG KARKÖTŐK A KÉSŐ VASKORBAN: A KÉK SZÍN VONZEREJE

Urák Malvinka

A késő vaskor egyik legfeltűnőbb és talán legszofisztikáltabb ékszertípusa a gyakran barokkosan díszített üveg karkötő volt. Készülhetett kék, zöld, sárga, barna, fekete vagy áttetsző, színtelen üvegből is. Többnyire azonban élénk színű, csillogó darab volt, amely nemcsak a viseletet tette különlegessé, hanem a tulajdonos társadalmi státuszáról, ízléséről vagy identitásáról is árulkodott.

Az üveg karperecek különösen gyakoriak voltak az ún. kelta vándorláshoz köthető népcsoportok területén, és egyes altípusaik identitásmarkerként is szolgálhattak, számunkra pedig területi preferenciákról árulkodhatnak. Ilyenek például az 1960-ban Thea Elisabeth Haevernick régész által a 15-ös csoportba sorolt példányok. Az említett német régésznő meghatározása szerint ezek kobaltkék árnyalatú, áttetsző üvegből készültek; testük három bordára tagolódik: a középső, tömör, díszített bordát két oldalról egy-egy karcsú borda szegélyezi. A középső bordát hosszanti irányban elhelyezkedő, rombusz alakú plasztikus díszítés tagolja. A rombuszok érintkezési pontjain és a kiemelkedő mértani formák csúcsain ugyanezen kék árnyalatú üvegből formázott kúpos kiemelkedés ül, amelyre opak ['homályos', 'matt' – a szerk.], fehér üvegfonalat vezettek fel. Ugyanezen matt anyagból készült cikcakkvonal díszíti a rombuszok külső peremét, valamint a két szélső bordát is – megszakításokkal.

Két ilyen karkötőtöredék került elő 2011-ben Temesgyarmat közelében (Temes megye, Bánság, Románia) a Lugost Temesvárral összekötő autópálya építését megelőző régészeti ásatás során. Kémiai összetételük alapján a töredékek feltehetően két különböző karperecből származnak, s egy telepobjektum betöltéséből kerültek elő. Vizsgálva e karkötőtípus előfordulását és elterjedését, megállapítható, hogy az amúgy gyakori ékszertípusnak egy igen ritka alcsoportját képviselik – az ismert példányok száma alig haladja meg a negyvenet. Elkészítésük tapasztalt, nagy kézügyességgel rendelkező mestereket igényelt, mivel a díszítésük bonyolult technikai megoldásokat feltételezett. Ezt támasztják alá a kísérleti régészeti projektek keretében készült replikák is.

Földrajzi elterjedésük a Kárpát-medencére, főként a középső Duna-vidékre – a mai Északkelet-Magyarországra és

Késő vaskori színes üveg karkötők (forrás: Rolland 2021, Fig. 98)

Thea Elisabeth Haevernick, német régész (1899–1982) (forrás: https://aktarcha.hypotheses.org)

Szlovákiára – koncentrálódik, de ismerünk példányokat Csehország területéről, Ausztriából, Erdélyből, valamint a távoli kereskedelmi kapcsolatok bizonyságaként Lengyelországból, Horvátországból, Szerbiából, továbbá Románia Kárpátokon túli részéről és Ukrajnából, a Fekete-tenger partvidékéről is. Viseletük tehát leginkább a keleti keltákra jellemző, és feltételezhető, hogy identitásmarkerként is szolgáltak.

Az üveg – az emberiség egyik legkorábbi szintetikus anyaga – lenyűgöző átalakuláson megy keresztül előállítása során. Olvadás, majd lehűlése után a felhasznált hozzávalók egy új, színes anyaggá szilárdulnak – ez az átalakulás a kor embere számára joggal tűnhetett varázslatosnak. A mai tudomány azonban már tisztában van azzal, hogy ez a látszólag mágikus folyamat összetett technológiai ismereteket kíván. Az alapanyagokat pontos arányban kellett összekeverni, a színezés – különösen a kék üveg esetében – pedig gyakran leleményes megoldásokat igényelt, hiszen nem kék színű nyersanyagokból kellett előállítaniuk a kívánt árnyalatot, többek között a kobalt felhasználásával. Az olvasztókemencék atmoszférájának szabályozása is kulcsfontosságú volt, ami az üvegkészítők mesteri tűzkezeléséről tanúskodik.

Az üveg fényessége, áttetszősége, színe és formálhatósága miatt már a késő bronzkorban is nagy értéket képviselt, különösen Egyiptomban és a Földközi-tenger keleti térségében. Gyakran ritka drágakövek pótlására használták, amelyek csak az elit számára voltak elérhetők.

T. E. Haevernick karkötőcsoportjai (forrás: Haevernick 1960, Taf. 17)

A La Tène-korra azonban jelentősen megnőtt az üvegtárgyak előfordulásának gyakorisága, ami a gyártás fellendülését és az üveggyártás kontinentális Európában való meghonosodását sugallja. Ennek következtében az addig luxuscikknek számító üveg sokkal szélesebb körben vált hozzáférhetővé. Az üvegből készült ékszerek, kiegészítők egyszerre tükrözték a korszak technológiai tudását és esztétikai világát.

Különösen figyelemre méltó, hogy a késő vaskori lelőhelyeken előkerült nagy üvegleletekben a különböző árnyalatú kék karkötők dominálnak. De vajon miért éppen a kék üvegből készült példányok váltak oly népszerűvé? Mi rejlik e tárgyak vonzereje mögött, mit árulnak el a késő vaskori emberek gondolkodásáról? A következőkben ezekre a kérdésekre keressük a választ, különös tekintet-

A Temesgyarmat mellett előkerült két karkötőtöredék (forrás: Urák, megjelenés alatt, Fig. 2–3)

Kísérleti régészet során elkészített Haevernick 15-ös karkötő (Rolland 2017, Fig. 6)

tel a színek kulturális jelentésére és a nyersanyag sajátosságaira.

Az ókori kultúrákban a színek mély szimbolikus és társadalmi jelentéssel bírtak: értékeket, minőséget, státuszt fejeztek ki, és kommunikációs eszközként is szolgáltak. A színérzékelés azonban szubjektív élmény, amelyet a fényviszonyok, az anyag textúrája és az egyén pszichológiai beállítása, percepciója is befolyásolhat. A színek érzékelése így ún. multiszenzoriális tapasztalattá válik: a színes ruhák például nemcsak látványukkal, de tapintásukkal és illatukkal is hatottak a kor emberinek érzékeire, különös tekintettel a természetes, organikus színezőanyagok használata révén. Idősebb Pliniustól tudjuk, hogy a lila szövetek festésére a murex nevű kagylót használták, így a pompás árnyalatú kelmék igen erős tenger- és halszagot árasztottak.

A kék árnyalatú üveg karperecek népszerűségének megértéséhez a színeket természetes előfordulásuk, hozzáférhetőségük és előállíthatóságuk szempontjából is vizsgálnunk kell. Mivel a térségből hiányoznak a korabeli írott források, ezekre a kérdésekre elsősorban a töredékes régészeti adatok nyújthatnak választ. A hiányzó színek – például a gyorsan lebomló szerves anyagok, virágok – valamint saját színészlelési torzításaink tovább nehezítik a teljes kép rekonstruálását.

A Földközi-tenger térségének gazdag színvilágról tanúskodnak a festett edények, szobrok, reliefek, freskók, valamint az írott források. Ezzel szemben a kontinentális Európában ismert La Tène-kultúra tárgyi hagyatéka a színvilágát tekintve jóval visszafogottabb volt. A településeken és temetőkben előkerült tárgyak – kerámiaedények, fémtárgyak, csont-, agancs- vagy kőeszközök – többnyire földszínűek, illetve pasztell árnyalatúak. Ezt a színvilágot egészítették ki a mintás, festett textíliák, amelyekből a térségben ugyan kevés maradt fenn, de az ausztriai sóbányákból számos példányukat ismerjük.

Ezen tények ismeretében érthető, hogy az egyre inkább megfizethető árú üveg mekkora forradalmat is jelentett: új, vibráló színekkel gazdagította ezt a visszafogott vizuális világot. Megjelentek az üvegzománccal díszítettek katonai felszerelések, a viseletek – férfiaknál és nőknél egyaránt – szinte álomszerű színekkel gazdagodtak, az öltözékeket gyöngyök, függők, karperecek egészítették ki. E díszek között a kék üveg ékszerek kiemelkedő szerepet játszhattak, és lenyűgöző hatással bírhattak.

Paradox módon, bár látszólag a kék szín körülölel bennünket, színezőanyagként mégis ritkán fordul elő, hiszen úgy az ég kékje, mint a kéknek látszó víz megfoghatatlan, optikai érzékelésen alapuló jelenség. Érthető tehát, hogy a természetben ritkán előforduló, színezőanyagként is használható kék pigmentek igen értékesek voltak. A tárgyalt korban a legismertebb és legfontosabb közülük a lazurit – egy mélykék szilikátásvány volt, amely már a bronzkor óta szimbolikus jelentőséggel bírt. Fő lelőhelye a mai Északkelet-Afganisztán területén volt. Neve több ókori nyelvben is egyaránt utalt a kőre és a kék színre – például Mezopotámiaban, vagy épp a mükénéi vagy homéroszi görögben is. A szín és az anyagnév összefonódása révén a vizuális hatás mellett a presztízs is megidéződött.

Ahogy az üveg új felhasználási módjai önálló értelmet adtak az egykor helyettesítő anyagnak tartott tárgyaknak, úgy vált a kékké varázsolt kvarchomok is elérhetőbb „drá-

gakővé". Az elkészítéshez szükséges technológiai tudás és kézműves szakértelem miatt azonban az olyan karkötők – mint a ritkaságszámba menő Haevernick 15-ös csoport – nemcsak dekoratív funkciót töltöttek be, hanem státuszszimbólumként is működtek, kifejezve viselőjük gazdasági és társadalmi helyzetét. Presztízsértékű divatkiegészítőkké és identitásjelölőkké váltak tehát.

Julius Caesar *A gall háború* című művében megemlíti, hogy a britonok kék vagy indigó árnyalatú növényi színezőanyagokkal testüket kékre festették vagy tetoválták. Ez a gyakorlat nemcsak esztétikai vagy vallási célokat szolgált, hanem félelmetes, idegenszerű megjelenést kölcsönzött a harcosoknak. A kék szín így nemcsak a szépség, hanem az erő, a különlegesség és a másság kifejezője is lehetett. Bár Caesar ezen megállapításának hitelessége kérdéses – hiszen valószínűleg soha nem találkozott a britonokkal, és a használt latin ige, mely festés vagy tetoválás értelemmel is bírhat, is többértelmű –, a közlés mégis azt sugallja, hogy a kéknek valóban lehetett valamilyen sajátos jelentése. Azt, hogy ez csak a briton törzsekre volt-e jellemző, vagy szélesebb körben elterjedt kelta hagyományról van szó, nem tudjuk bizonyosan. Mégis, a La Tène-kor középső szakaszából származó kék üveg karperecek gyakorisága arra utal, hogy ez a szín különleges helyet foglalt el a kelták vizuális világában.

Végezetül nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a karkötők a testen viselt, jól látható ékszerek közé tartoztak. A csukló vagy az alkar díszítése feltűnő, kommunikációs funkcióval is bíró eszköz volt. Mozgás közben csillogásukkal, színükkel magukra vonták a figyelmet – különösen a fényes, kék darabok. Egy karját felemelő, gesztikuláló ember ruhája ujjából kivillanó, kék üveg karkötője nemcsak esztétikai élményt nyújtott, hanem társadalmi vagy csoport-hovatartozási jelzésként is szolgált. Az ilyen ékszerek tehát sokkal többek voltak egyszerű dísztárgyaknál – a késő vaskori ember számára a kék üveg karperec nem csak szép, hanem értelmezhető, beszédes tárgy volt. E tárgyak készítői és viselői egyaránt mesterei voltak a színek, a formák és az anyagok közötti párbeszédnek – s a kék üveg talán éppen azért vált különösen kedveltté, mert egyszerre testesítette meg a ritkaságot, a ragyogást, az átváltozást és az önkifejezés lehetőségét.

✿ ✿ ✿

A Haevernick 15-ös karkötőcsoport elterjedéstérképe (Urák, megjelenés alatt, Map 1)

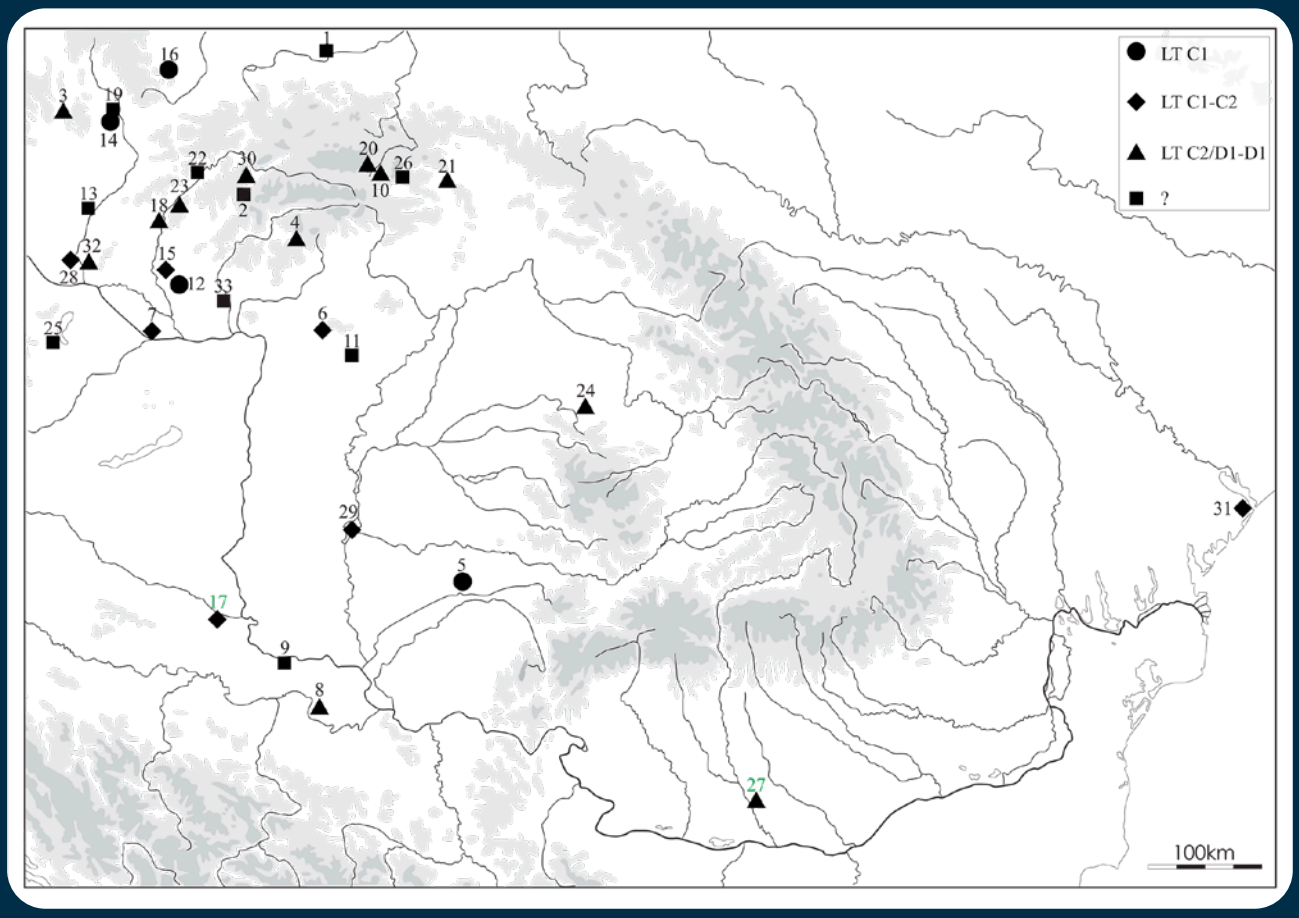

Pánczél Szilamér Péter

A RÓMAI HADSEREG ÖRÖKSÉGE A SZÉKELYFÖLDÖN

Arról, hogy milyen mértékben és milyen formában befolyásolták a rómaiak a civilizációnkat, számos értekezést olvashatunk, de talán egyik sem olyan szellemes, mint a Monty Python humortársulat által készített *Brian élete* című film azon jelenete, melyben a Júdea Népe Front tagjai azon vitatkoznak, hogy mit tettek értük/értünk a rómaiak:

„– Jól van, de eltekintve a csatornától, gyógyászattól, oktatástól, bortól, közrendtől, öntözéstől, utaktól, vízvezeték-hálózattól… Mit tettek a rómaiak értünk?

– Békét hoztak...

– Ó, békét... Demagóg!"

(Monty Python: *Brian élete*)

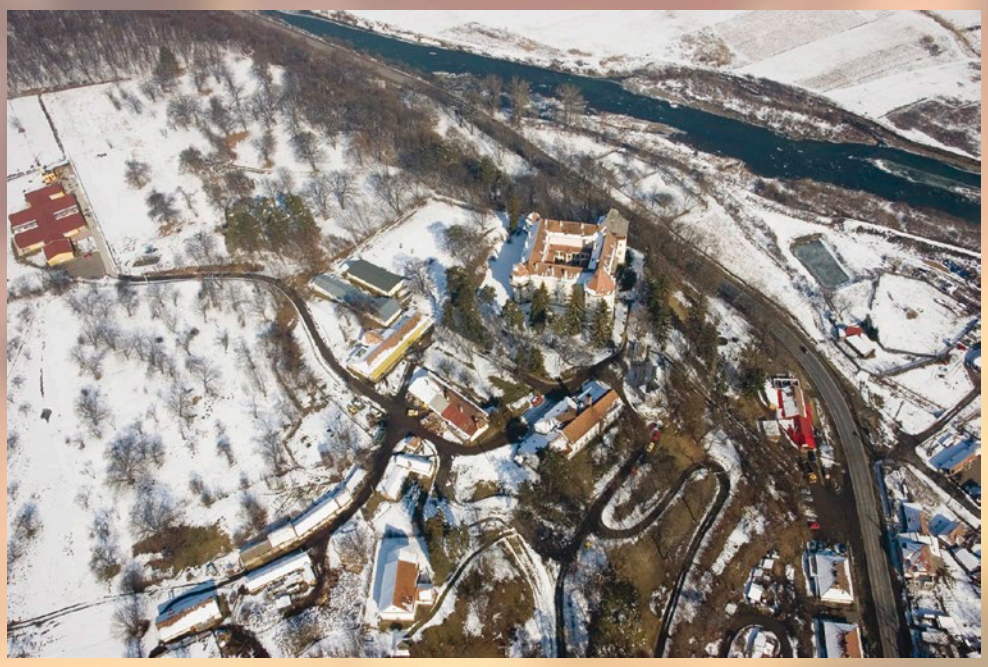

A tordai (Potaissa) legiós tábor (fotó: Szabó Máté)

A marosvécsi tábor a ráépült Kemény-kastéllyal (fotó: Szabó Máté)

A berecki (Angustia) tábor (fotó: Visy Zsolt)

A dákok az ókorban főként az Erdélyi-medencében és a környező hegyvidéken éltek, és egy rendkívül fejlett vaskori társadalmat hoztak létre. A legismertebb dák uralkodó Decebalus (ur. 87–106) volt, aki két háborúban is felvette a harcot Rómával szemben, de végül vereséget szenvedett, és egykori királyságának területén jött létre a későbbi Dacia tartomány.

Az antik gyökereket rejtő szellemi örökségünk és kollektív emlékezetünk rétegtanában gyakran rendkívül nehéz a rárakódott századok hordaléka/hozadéka alól kibontani a későbbi korok antikvitásrecepciója által nem „fertőzött" rétegeket. Az épített örökség esetében talán egyszerűbb a dolgunk, noha nyilván itt is a későbbi korok beavatkozásaitól bolygatottan találunk rá Róma örökségére, de ezek kutatása és bemutatása révén az évezredek távlatából megjelenő romok tanúskodnak a Római Birodalom időnként nyomasztó, de ugyanakkor lenyűgöző szabványszerűségében megnyilvánuló sokszínűségéről.

Ha egy közvélemény-kutatás során arra kérdeznénk rá, hogy kinek mi jut eszébe a Székelyföldről, valószínűleg a fenyőerdők, a kürtőskalács, a korondi kerámia, az írásos terítők, a székely kapuk, a borvízfürdők és a csíksomlyói búcsú vezetné a toplistát, és nagyon kevesen emlegetnék az itt húzódó egykori római határt, a limest.

Valójában a dák törzsek támadásainak megszüntetése és a gazdag érc- és sóbányák megszerzése késztette a rómaiakat a mai Erdély meghódítására. Két véres hadjárat (Kr. u. 101–102 és 105–106) után, Traianus császár uralma alatt (ur. 98–117) sikerült a dák királyságot leigázni és Dacia néven provinciát szervezni a területén. A tartomány gyors fejlődésnek indult, mely megtorpant az ún. markomann háborúk időszaka (166–180) alatt, de később, a második század végén és a harmadik század elején tovább folytatódott. A barbár betörések sűrűsödése, továbbá a birodalom gazdasági és politikai instabilitása végül arra kényszeríttette Aurelianus császárt (ur. 270–275),

A libánfalvi őrtorony (fotó: Szabó Máté)

A pálfalvi jelzőtorony (fotó: Szabó Máté)

A homoródfürdői őrtorony (fotó: Szabó Máté)

hogy a 270-es évek elején feladja Daciát, és a Római Birodalom határát a dunai védelmi vonalra vonja vissza.

A tartomány védelmi rendszerének létrehozása a 2. század elején, a római hatalom megszilárdulásával kezdődött. Előretolt hadállásra emlékeztető helyzetéből kifolyólag a tartományban mindvégig jelentős haderő állomásozott. Az apulumi (Gyulafehérvár) székhelyű XIII Gemina, majd a markomann háborúk idején érkező potaissai (Torda) székhelyű V Macedonica legio is a tartomány nyugati részén állomásozott. Egyúttal a fő útvonalak mentén, a tartomány belsejében is több, jelentős segédcsapat állomásozott, melyek szerepe a mélységi védelem biztosítása volt. E körkörös védelmi rendszerben a külső védelmi vonalat pedig a határvonalra kerülő segédcsapatok képezték.

A római hadmérnökök rendkívüli terepismeretéről tanúskodik, hogy a tartomány védelmi rendszerének kialakításakor kihasználták a domborzat és a folyók által nyújtott természetes védelmi adottságokat is, tudatosan alkalmazva azokat a határtípusokat, melyek más tartományban már beváltak. Míg a szilágysági Porolissum környékét völgyzáró gátakkal, árkokkal és falakkal védték, akárcsak Britannia északi határát, a mai Olténiában húzódó Olt menti határvonal egy folyami határ (azaz *ripa*) volt, akár a rajnai vagy dunai határ. Az ún. *Limes Transalutanus* egy megerősített út volt, mint az arábiai limes, míg Erdélyben a Kárpátok gyűrűjének védelmét kihasználva főleg a fő útvonalak megerősítésére fektettek hangsúlyt, akárcsak az afrikai limes mentén.

2008-ban a Pécsi Légirégészeti Téka kezdeményezésére és a kelet-erdélyi múzeumok részvételével elkezdődött a székelyföldi római lelőhelyek intenzív kutatása, melynek célja az UNESCO Világörökségi Listára való nevezéséhez szükséges dokumentáció előkészítése volt.

A kutatások középpontjában a Maros megye területén húzódó határszakasz vizsgálata állt, ezek sikeres lebonyolítása érdekében 2012-ben megalakult a Maros Megyei Múzeum kötelékébe tartozó Római Limeskutató Központ, melynek célja újabb lelőhelyek felkutatása és a már ismert lelőhelyek alapos feltérképezése terepbejárás, légi régészeti és geofizikai kutatások, illetve régészeti feltárások segítségével. A korábbi ásatások

Római sírkő töredéke Marosvécsről (fotó: Plájás István)

újraértelmezése és a legfrissebb kutatási eredmények feldolgozása segít megérteni, hogy miként is illeszkedett e határszakasz a Római Birodalom három kontinensen fellelhető és több mint 5000 km hosszan futó védelmi rendszerébe. Számos romániai, magyarországi és németországi kutató és kutatócsoport munkájának eredményeként 2024 nyarán a Székelyföldet hosszában átszelő római határvédelmi rendszer, a daciai limes részeként elnyerte az világörökségi státust.

Az általunk vizsgált terület legjelentősebb szakasza a három székely megye (Maros, Hargita és Kovászna) területére esik, és csupán Maros megye északi része nem volt része a Székelyföldnek. Jelenleg tizenegy segédcsapattábor ismert ezen a határszakaszon: Marosvécs, Mikháza, Sóvárad, Énlaka, Székelyudvarhely, Homoródszentpál, Barót, Oltszem, Komolló, Nagyborosnyó és Bereck. E táborok mellett katonai települések (azaz *vicus*ok) jöttek létre, ahol a katonák hozzátartozói és a szükségleteiket kiszolgáló kereskedők, kézművesek és markotányosok telepedtek le. A táborokat a Keleti-Kárpátokkal párhuzamosan haladó ún. limesút kapcsolta össze, lehetővé téve a katonaság ellátását és a csapattestek gyors mozgását. Az egykor itt állomásozó katonák feladata volt az ezzel párhuzamosan haladó határ védelme, amit egy komplex őr- és jelzőtoronyrendszer, valamint völgyzáró gátak és útállomások kiépítésével valósítottak meg.

Habár sok lelőhely esetében a rendelkezésünkre álló ismeretanyag elég szegényes, de az eddigi kutatások eredményei alapján kijelenthetjük, hogy az erődök többsége egy-egy fontosabb, a tartományból kivezető út mentén épült, hogy biztosítsák a tartományt a meglepetésszerű támadások ellen. A táboroktól belátható távolságban helyezkedtek el azok a jelzőtornyok, melyek révén vizuális kapcsolatban álltak azokkal az őrtornyokkal vagy ún. kiserődökkel, melyek valós határellenőrzést biztosítottak a hegygerinceken vagy a völgyekben a tartományba vezető utak mentén.

A táborokat összekötő limesút és a védelmi szerepet játszó elemek közti közlekedés pontos útvonalait az említett kutatások révén egyelőre még mindig csak gyaníthatjuk, de a gyarapodó számú lelőhelyek révén egyre több a bizonyosság is. Joggal feltételezhetjük, hogy a táborokat a legrövidebb úton köthették össze, melynek azonosításához leginkább az osztrák katonai felmérésen ábrázolt úthálózatot lehet alapul venni, de a térinformatikai elemzések is rendkívül hasznosnak bizonyultak például a Bekecs lábánál haladó Mikháza és Sóvárad közötti útszakasz meghatározásában.

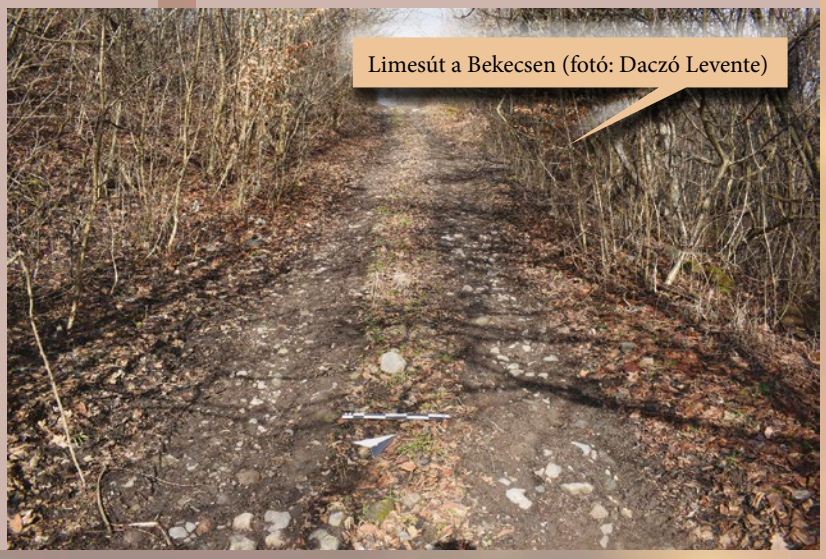

Limesút a Bekecsen (fotó: Daczó Levente)

Mikháza
Élet a tartomány peremén

Vass Lóránt

Az erdélyi Mikháza (Călugăreni, Maros megye) egykor a római Dacia tartomány keleti határán feküdt katonai táborával (castellum), az azt körülvevő településsel (vicus) és fürdőjével (balneum) együtt. A lelőhely a romániai római régészet egyik mintapéldájává vált. Ugyanis a 2013 óta a Maros Megyei Múzeum régészei által, illetve a nemzetközi projektek keretén belül folytatott rendszeres feltárások, továbbá a korszerű módszerek és a nemzetközi együttműködések számos új ismerettel gazdagították Dacia limesének (határának) e kevéssé ismert szakaszát. 2024-ben pedig Mikháza a daciai limesszakasszal együtt az UNESCO világörökség része lett.

A Mikházi Régészeti Parkban ma bárki testközelből megismerheti a római örökséget. Emellett a helyi hagyományok is őrzik a római emlékezetet: a helyiek a római fürdőt Tündérszép Ilona palotájával azonosítják, a katonai tábort a tündér várával, a római út pedig ma is „Traján útja” néven él a köztudatban.

Az ituraeusok egy ókori sémi nyelvű nép voltak, akik Libanon hegyvidékén, a mai Dél-Libanon, Szíria és Galilea határvidékén éltek. Harcosként ismertek, főként íjászként szolgáltak a római hadseregben. Nevüket az Ituraea nevű területről kapták, amely a Kr. e. 1. században került római fennhatóság alá. Közülük kerülhettek ki a Cohors I Augusta Ituraeorum katonái is.

Dacia nyugati, illetve északnyugati határvidékével ellentétben a keleti limesszakasz és környéke egy sokkal gyérebben lakott, gazdaságilag és kulturálisan is kevésbé fejlett régiónak tűnt. A viszonylag kevés felirat sokáig gyér adatokkal szolgált az itt megtelepülők társadalmáról, származásáról, mindennapi életéről. Ezért jóformán csak a határszakasz mentén állomásozó egységek neveit ismertük. Mikházán azonban az elmúlt évek során számos olyan lelet került elő, amely rávilágított a határállomás izgalmas, sokszínű világára is. Az előkerült leletek pedig hasonló jellegű határ menti társadalomról és kultúráról tanúskodnak, mint a jóval fejlettebbnek gondolt északi és nyugati határvidék esetében.

Egy határvidék élete

Mikháza katonai tábora a Nyárád és a Szakadát völgyét ellenőrizte. A Kr. u. 2–3. század folyamán, a tartomány felhagyásáig a Cohors I Augusta Ituraeorum, egy 500 fős gyalogos segédcsapat állomásozott itt, amelynek tagjait eredetileg a mai Közel-Kelet területéről sorozták be.

A római lelőhely Mikházán: előtérben a segédcsapattábor, mögötte pedig a civil település (vicus) rekonstruált látványképe (forrás: Vasáros Zsolt)

© Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

Ez a keleti összetétel jól mutatja a Római Birodalom sokszínűségét, még ha a helyi leletanyagban kevéssé is tükröződik ez az eredet. A római kori szabványszerű termék- és tárgyhasználat következtében sajnos nagyon nehéz a birodalom különböző részeiről származó embereket beazonosítani, ebben rendszerint a feliratok vagy a különböző használati tárgyak vizsgálata segíthet.

A parancsnoki épületben (principia), a vicusban és a fürdőben folytatott feltárások során bebizonyosodott, hogy a daciai keleti limes korántsem volt annyira elszigetelt vidék. A katonák és a katonai tábor mellett kialakult civil település kézművesei, kereskedői és a katonák családtagjai élénk gazdasági és társadalmi életet éltek.

A principia a római táborok központi, több helyiségből álló adminisztratív épülete volt, ahol a zsoldot, iratokat és hadijelvényeket őrizték, valamint a katonai ügyintézés zajlott. Egy központi, oszlopos udvarból, az azt körülvevő szolgálati helyiségekből, zászlószentélyből (aedes) és gyülekezőcsarnokból (basilica) állt.

Katonaélet

Bár Mikházán a katonai tábor mellett civil lakosság is élt, a település arculatát egyelőre a katonaság határozza meg. Ez részben annak köszönhető, hogy a 2013 óta zajló feltárások főként a táboron belül, különösen a parancsnoki épületben történtek. Az egyszerű kivitelű, helyi anyagokból (folyami kövek, vályogfal) épült principia ugyan nem mutat monumentális jegyeket, mégis több kivételes lelet utal arra, hogy funkciója és jelentősége kiemelkedő volt. Ilyen például egy helyi kőfaragó munkájára utaló, Iuppiter Ammont (az egyiptomi kosfejű napistent) ábrázoló díszítőelem, amely talán védelmező szerepet is betöltve a bejáratot díszítette. A parancsnoki épületből került elő egy vas kézi bilincs is, amely az itt működő katonai börtönre utalhat. Külön figyelmet érdemel két vasmécses is. Az egyik nyitott formájú példány valószínűleg a központi gyülekezőcsarnokot, a basilicát világította meg, míg a másik, zárt típusúnak – amely eddig ismeretlen volt a provinciában – az irattár világításában lehetett szerepe. E ritka világítóeszköz technikai kialakítása és előkerülési helye alapján Mikháza egyik legkülönlegesebb lelete.

A Iuppiter Ammont ábrázoló építészeti díszítőelem (forrás: Maros Megyei Múzeum)

A parancsnoki épület (principia) ásatási felvétele: jobb oldalon az oszlopos udvar, bal oldalon pedig a basilica (forrás: Maros Megyei Múzeum)

A gazdasági és kézműves tevékenységek jellemzően a kaszárnyákban, műhelyekben zajlottak, ám Mikházán a principia is tartogatott meglepetéseket: egy korábbi (Kr. u. 2. század), fa építési fázisból származó tűzhelyet tártak fel a börtöncella szomszédságában, főzőedényekkel, állatcsontmaradványokkal együtt. Ez arra utal, hogy az épületben őrzött rabok ellátását helyben oldották meg. A leletek között 13 kézimalom is szerepelt, amelyek a gabona őr-

A parancsnoki épületből előkerült vasbilincs (forrás: Maros Megyei Múzeum)

Felfüggeszthető vasmécses a basilicából (forrás: Maros Megyei Múzeum)

lésére szolgáltak. Ezeket helyi, vulkanikus andezitből készítették, feltehetően egy helyi kőfaragó műhelyben. Mivel nagyobb őrlőmalmok nem kerültek elő, valószínű, hogy Mikházán a lisztkészítés házi körülmények között zajlott. A principia egyes helyiségeiben fegyverraktárak (armamentarium) nyomait is felfedezték: háromélű és páncéltörő nyílhegyek, valamint félkész agancs íjmerevítők és csont nyílvesszővégek utalnak kézműves műhelyek jelenlétére is, feltehetően a helyi csontfaragók munkájaként. Érdekes adalék, hogy az épületből női ékszerek – hajtűk, gyűrűk – is előkerültek, ami azt sugallja, hogy a tábor, a többi daciai táborhoz hasonlóan, nem volt teljesen zárt férfiközösség: akár nők is megfordulhattak benne, mint kisegítő személyzet, rabszolgák vagy családtagok.

A basilicából előkerült bronz Mercurius-szobor (forrás: Maros Megyei Múzeum)

Istenek és emberek

Mikháza római kori vallási életéről kevés régészeti adat áll rendelkezésre. Egy korai felirat egy bort szállító egylet (collegium utriculariorum) által állított fogadalmi oltárt említ, amelyet a császárkultusz és egy Daciában kevésbé ismert kis-ázsiai istennő, Adrastia tiszteletére emeltek. Valószínű, hogy a táborban és a településen római szokás szerint több istent is tiszteltek.

A parancsnoki épület zászlószentélyéhez (aedes) közel került elő egy jó minőségű, Kr. u. 2. századi, provinciális stílusú bronz Mercurius-szobor. Az istenek hírnöke, a meztelen, fején szárnyakat viselő isten pénzes erszényt tart a kezében, ami a kereskedelemhez való kapcsolódását jelzi. A szobor feltehetően galliai műhelyből származik, és importként került Mikházára. Kultikus tevékenységre utal még két kézzel formált, sekély kerámiatál is, amelyek a basilicából, a zászlószentély közeléből kerültek elő. Az egyik megégett példány. Formáik alapján ezek az úgynevezett kernos edények, amelyek a Balkánon gyakoriak, leginkább sírmellékletként ismertek. Feltételezhető azonban, hogy itt elsősorban égőáldozatokhoz használhatták őket, és egy korábban a Balkánon szolgáló katona révén kerülhettek Mikházára.

A vicus: kézművesség és gazdaság

A katonai tábor és a civil település anyagi kultúrája szorosan összefonódott, hiszen a civil műhelyek számos olyan terméket gyártottak, amelyek a hadsereg ellátását szolgálták. Bár a vicus épületei egyszerű szerkezetűek voltak – folyami kőalapozású, vályog- vagy agyagtéglás házak és műhelyek –, a település gazdasági élete annál sokszínűbb képet mutat.

A nagy mennyiségű vassalak kovácsműhelyek jelenlétére utal, amit tovább erősít egy kerámiafújtató előkerülése is. Ez a típus korábban csak a Mediterráneum keleti felében volt ismert. Feltehető, hogy a technikát egy, a szír származású egységgel érkező mester hozta magával. Emellett valószínűleg működött egy fibulaműhely is, ahol a Kr. u. 3. századra jellemző számszerűfibulákat készítették.

A kerámiaművesség is jelentős volt a településen: a helyi gyártású pecsételt edények változatos formái és díszítései különböző kulturális hatásokat tükröznek, valószínűleg a katonai egységek mozgása révén. Mikházára a 2. században Pannoniából és a Duna menti Moesiából is érkeztek hatások és mesterek, amik kiterjedt kapcsolatrendszerre utalnak. A helyi termékek mellett megjelentek a Római Birodalom luxuskerámiái is ugyancsak a 2. században, például a közép-galliai

Kultikus cselekedetek során használt edények (kernos) a parancsnoki épületből (forrás: Maros Megyei Múzeum)

műhelyekből származó, fényes bevonatú ún. terra sigillata edények [a latin kifejezés jelentése 'pecsételt föld' – a szerk.], amiket Mikházán a 3. században is használtak.

A vicus és a lelőhely egyik legkülönlegesebb és egyedülálló lelete a tábor közelében előkerült agyagpersely. Gömbölyű formája a római pénztartó edények típusát követi, különlegességét azonban a kétkamrás belső kialakítás és a hozzá tartozó két pénzbedobó nyílás adja. Ez a megoldás az egész birodalomban egyedülálló. A nyílások funkcionális elosztása is árulkodó: az egyik a kisebb, értékesebb ezüstpénzek (denarius, antoninianus), a másik a nagyobb bronzérmék (as, dupondius, sestertius) számára készülhetett.

Különleges agyagpersely két, külön pénzbedobó nyílással a vicusból (forrás: Maros Megyei Múzeum)

A tábor és a vicus lakóinak öltözködéséről kevés konkrét adatunk van. A római divatnak megfelelően fibulákkal (azaz ruhatűkkel) rögzítették ruházatukat, az előkerült gyűrűk, hajtűk és fülbevalók pedig a birodalomszerte elterjedt típusokat képviselik. A leletanyag alapján a gyógyászat és a kozmetika a mindennapok részét képezte: csipeszek, spatulák, szondák és egy díszes tükörtöredék is erről tanúskodnak.

A mikházi lelőhely nemcsak a római katonai jelenlét lenyomatát őrzi, hanem egy sokszínű, dinamikus határ menti közösség életébe is betekintést nyújt. A szír eredetű egység, a különféle kézműves technikák, a keleti és nyugati hatások találkozása mind a Római Birodalom kulturális sokféleségét tükrözik. A helyi műhelyek, a kereskedelmi kapcsolatok és a vallási gyakorlatok együtt a birodalom szélén is egy élénk és összetett világot és társadalmat jelenítenek meg.

Bronz hajtűk a lelőhelyről (forrás: Maros Megyei Múzeum)

Pecsételt kerámiaedény töredéke a lelőhelyről (forrás: Maros Megyei Múzeum)

T. Szabó Csaba

Szentélyek és istenek... A római vallás régészete

A római Dacia provincia alig 165 éven át volt a Római Birodalom része (Kr. u. 106–271), de e rövid idő alatt lenyűgöző mennyiségű és rendkívül változatos tárgyi örökséget hoztak itt létre, amely a római vallás köztéri és hétköznapi jelenségeiről tanúskodik. A tíz római városban és számos vidéki, falusi településen és villagazdaságban is fellelhető vallási források pontos száma nem ismert: a valláskommunikációhoz köthető epigráfiai (azaz feliratos) források száma meghaladja az 1480-at, a régészetileg feltárt köztéri szentélyek (templomok, illetve szakralizált terek) száma pedig 54. A vallási tevékenységhez köthető figuratív tárgyak (kő, kerámia és fém domborművek, szobrok, szobrocskák) és az apróleletek számát megbecsülni se tudjuk, mivel erről nem készült összefoglaló katalógus e provinciára vonatkozóan. Csak a mai Gyulafehérvár alatt nyugvó *colonia Aurelia Apulensis* és a *municipium Septimium Apulense* a római *castrum*mal együtt közel 640 votív (azaz vallásos) emléket hagyott ránk, amely önmagában több, mint a mai Ausztria területén elterülő egykori Noricum provincia teljes vallásos anyaga. A római vallás lenyűgöző régészeti leletanyaga ma is a leglátványosabb eleme az erdélyi régészeti múzeumoknak, és számos lelőhely lehetne a kulturális turizmus kiemelkedő helyszíne. De miről tanúskodnak ezek a források? Milyen isteneket szólítottak meg és milyen módszerekkel kommunikáltak Dacia provincia lakói a transzcendens világ szereplőivel?

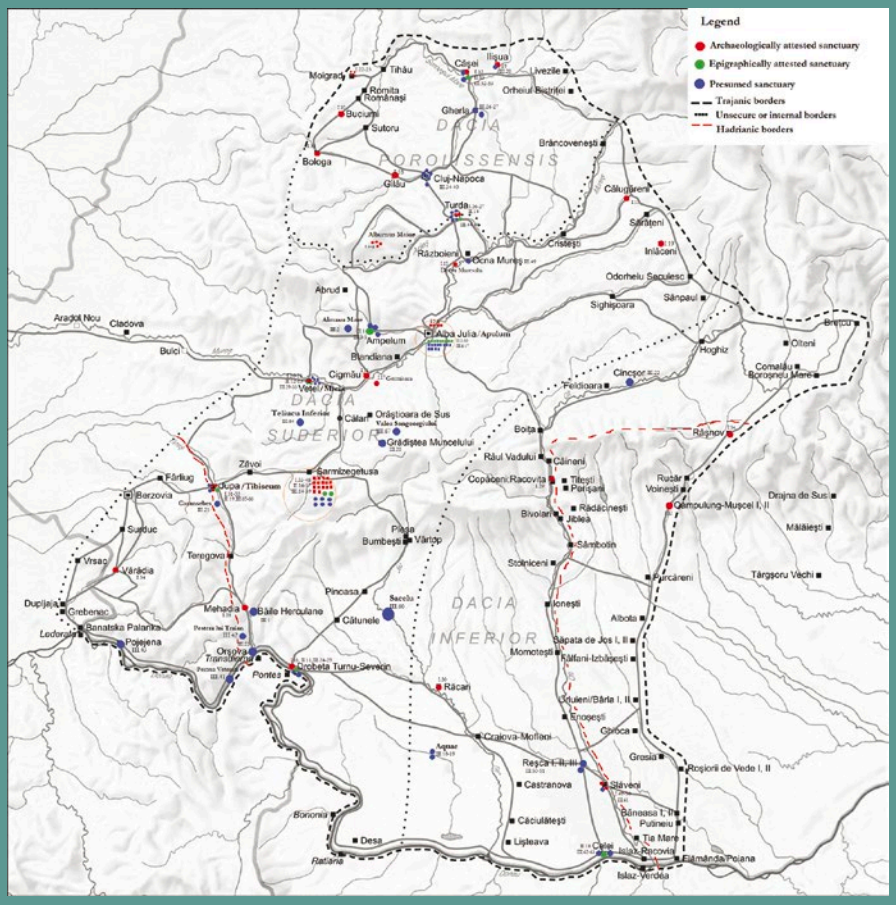

Dacia provincia szentélyei (forrás: a szerző)

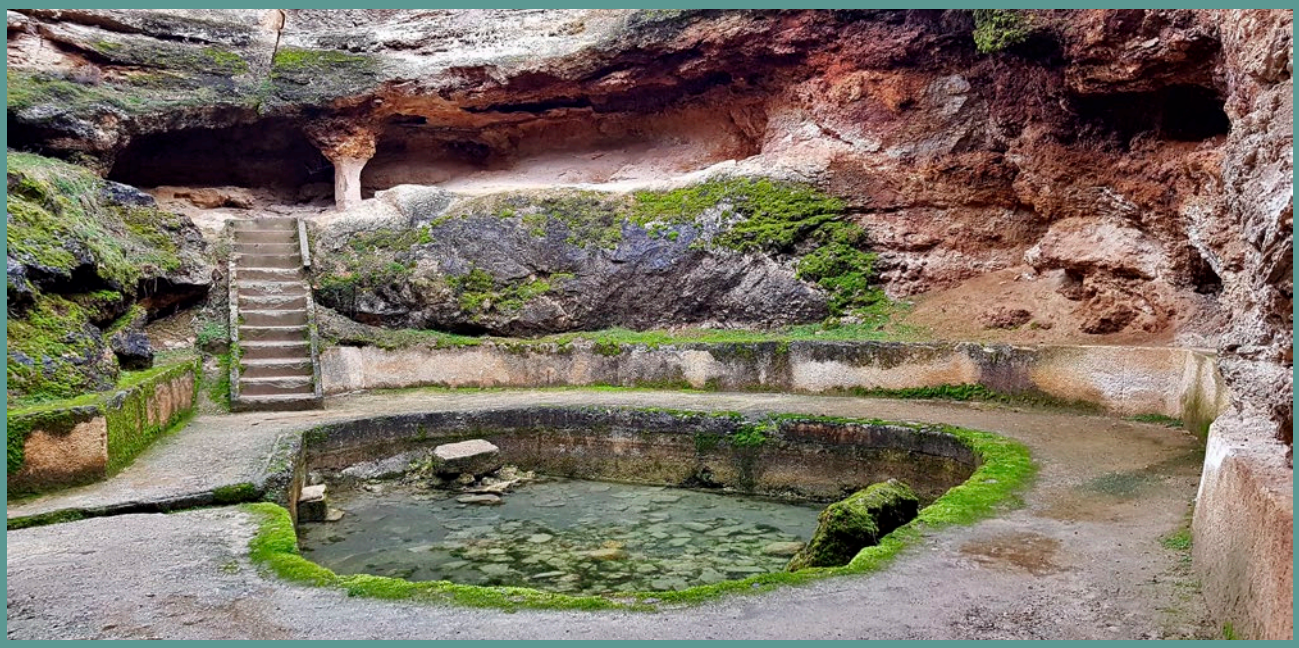

Germisara (Algyógy, Hunyad megye) római fürdőszentélye (forrás: Aurora Petan fotója)

Germisara nimfáinak és Diana istennőnek ajánlott aranyvotívok (Radu Ardevan nyomán)

Ezekre a kérdésekre csakis a római provinciális régészet, a művészettörténet és a vallástudomány közös, inter- és transzdiszciplináris módszereivel lehet válaszolni. Míg az előbbi két tudományág a tárgyak tipológiai, ikonográfiai, kontextuális sajátosságait elemzi, a vallástudomány azt vizsgálja, milyen kognitív, szociológiai és vallásfenomenológiai dimenziói voltak ezeknek a tárgyaknak a valláskommunikáció folyamatában, az istenek és a római emberek közötti változatos párbeszédformákban.

Dacia provincia rómaiak előtti dák vallásosságáról alig tudunk valamit. A rendelkezésünkre álló információk nagy része sztereotípiákkal tűzdelt irodalmi forrásokból maradt ránk. Ellentétben a szomszédos provinciákkal, ahol az őshonos lakosság a római hódítás után is számos formában megőrizte kulturális és vallási identitását, ez a dákokról nem mutatható ki Kr. u. 106 után. Az egyetlen bizonyíték, amellyel kapcsolatban feltételezhetünk valamilyen őshonos, a rómaiak előtti vallási hagyományt Germisara (Algyógyfürdő) római fürdő-szentélyéből származik. Az ókorban igen népszerű fürdőt számos római épület vette körül, míg a forrásba gyakran helyeztek áldozati céllal tárgyakat. Az egyik aranyból készült votív tárgyra vésett feliraton egy Decebalus nevű férfi szerepel, aki Lucius fia vagy felszabadított rabszolgája lehetett. Ez a helyi nimfáknak ajánlott tárgy jelenleg az egyetlen bizonyítéka annak, hogy bizonyos szentélyek és vallási jelenségek mögött az őshonos lakosság is jelen lehetett.

A közterek látványos vallási központjai elsősorban a római erődök szívében található központi építményekhez *(principia, aedes signorum)* kapcsolódóan, illetve a városok központi részén jöttek létre.

A daciai erődök központjában elhelyezkedő táborszentélyek közül a legjobban kutatott a potaissai és apulumi *aedes signorum*, amelyekben számos, a császár üdvét és a katonaság védelmét szolgáló istenségnek az oltárát fedezték fel. A daciai városok központi, a *forum* területén kialakított szentélyei közül talán a leglátványosabb a sarmizegetusai Capitolium,

Sarmizegetusa Capitoliumának rekonstrukciós modellje (Ioan Piso nyomán)

A principia a római táborok központi, több helyiségből álló adminisztratív épülete volt, ahol a zsoldot, iratokat és hadijelvényeket őrizték, valamint a katonai ügyintézés zajlott. Egy központi, oszlopos udvarból, az azt körülvevő szolgálati helyiségekből, továbbá zászlószentélyből (aedes signorum) és gyülekezőcsarnokból (basilica) állt.

amelynek monumentális mérete jól jelzi a város egykori fényét és méretét. Hasonló épület állhatott egykor Apulum, Potaissa, Porolissum, Napoca és a többi római város *forum*án is, ám ezekről legfeljebb a monumentális feliratok és a Jupiter-szobrok tanúskodnak.

Dacia provincia egyik legnépszerűbb istenpárosa Aesculapius és Hygieia, a gyógyítás istenei voltak. Szentélyeik nemcsak vallási, de egyben egészségügyi, gyógyítási központok is voltak, afféle kórház-szentélyek. Sarmizegetusa (Várhely) gyógyító szentélykomplexuma egy, a városfalon kívül elhelyezkedő, saját fallal elkülönített területen feküdt, ahol nagy eséllyel gyakorolták a görög–római hagyományok álom általi gyógyítását *(incubatio)* is. Az itt fennmaradt emberi testrészeket ábrázoló votív tárgyak jelzik, hogy változatos egészségügyi problémákat orvosoltak itt. Hasonló szentély állhatott Apulum civil városától északra is, egy vizes-dombos területen, ahol óriási épületmaradványokat és számos, Aesculapiusnak dedikált oltárt és feliratot találtak.

A provincia másik népszerű istensége a rómaiak által is perzsának tartott, noha valójában római kontextusban létrejött misztériumvallás istene, Mithras. Régészetileg négy szentélye ismert (Slăveni, Sarmizegetusa, Apulum, Marosdécse), de a mintegy 300 felirat, dombormű és szobor, amely a kultuszhoz kapcsolódik, azt bizonyítja, hogy sokkal több szentélye lehetett az istenségnek. Csak Apulumban legalább 5-6 szentélye lehetett Mithrasnak, amely a nagy méretű domborművek számából becsülhető meg. Míg a sarmizegetusai Mithras-szentély *(mithraeum)* a rendkívüli mennyiségű dombormű-töredéke miatt vált világhírűvé a 19. század végén, a 2008-ban felfedezett és 2013–2016 között kiásott apulumi szentély az első olyan Mithras-szentély volt Daciában, amelyet modern vallásrégészeti módszerekkel dokumentáltak.

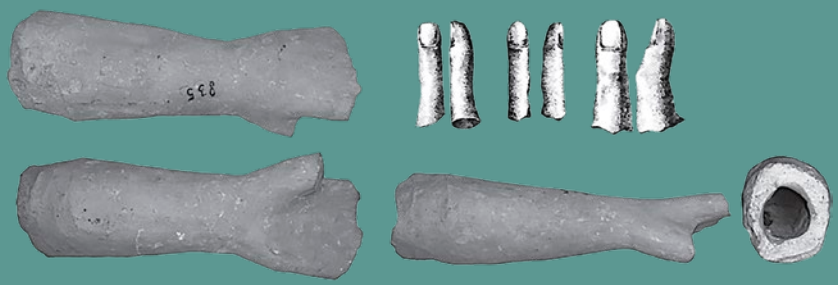

Anatómiai votív emlékek Sarmizegetusa asklepieion szentélyéből (MNIT és Adriana Antal nyomán)

Jupiter monumentális szobra Apulumból (MNUAI és szerző fotója)

Igen népszerű istenség volt még Liber Pater (azaz Bacchus) is, akinek apulumi szentélye a provincia leglátványosabb szobor- és aprólelet-inventáriumát őrizte meg. A kis méretű szentély területén több olyan gödröt *(favissae)* is találtak, ahol óriási mennyiségű, használat után szándékosan összetört kerámiaanyag került elő, ez az ún. bacchikus szertartások (bacchanáliák) és lakomák jelenlétére utal.

Számos, Erdélytől több ezer kilométerről ide vándorolt csoportnak sikerült azonosítani a saját etnikai-kulturális identitását őrző szentélyét, továbbá szakralizált tereit. Verespatak (Alburnus Maior) területén az illyricumi (dalmáciai) bányászközösségek, Porolissum és Sarmizegetusa városában pedig Palmüra szíriai közösségeinek szentélyei álltak. Apulumban Asia Minor, Kommagéné és Szíria közösségeinek vallási nyomait csodálhatjuk meg, például egy nemrég egy magánkertben újra felfedezett Yarhibolnak ajánlott oltár formájában. De igen népszerű volt Dacia provinciában még Jupiter Dolichenus is, aki ugyancsak Anatólia

területéről érkezett Erdélybe, de találunk itt kelta (Rosmerta, Nantosuelta), észak-afrikai (Saturnus, Dea Caelestis), egyiptomi (Isis, Osiris, Serapis) és közel-keleti (Bonus Puer, Dea Syria) istenségeket is. Fontos kiemelni, hogy a 64 régészetileg azonosított római szentélyből csupán néhányról készült monografikus feldolgozás: a porolissumi vámszentélyről, a mehádiai dolichenumról és a 19. században kiásott várhelyi (sarmizegetusai) mithraeumról.

A provincia vallástörténetének legkevésbé ismert dimenziója a személyes, egyéni vallásosság és az élő valláshoz kötődő vallásélmények területe. Csupán néhány római villából ismerünk oltárokat, a nagyszámú és néha kivételes minőségű bronzszobrok, gemmák és a személyes vallásosság más tárgyai ritkán köthetőek régészeti kontextushoz. Néhány kivételes felirat részletezi az ókori ember vallásélményét is, ám a nagy többség csupán a római jog és vallás szigorú hagyományait követi. Kivételes forrásnak számít a mágikus praktikák emlékanyaga, amely átoktáblák formájában maradt ránk Apulumból.

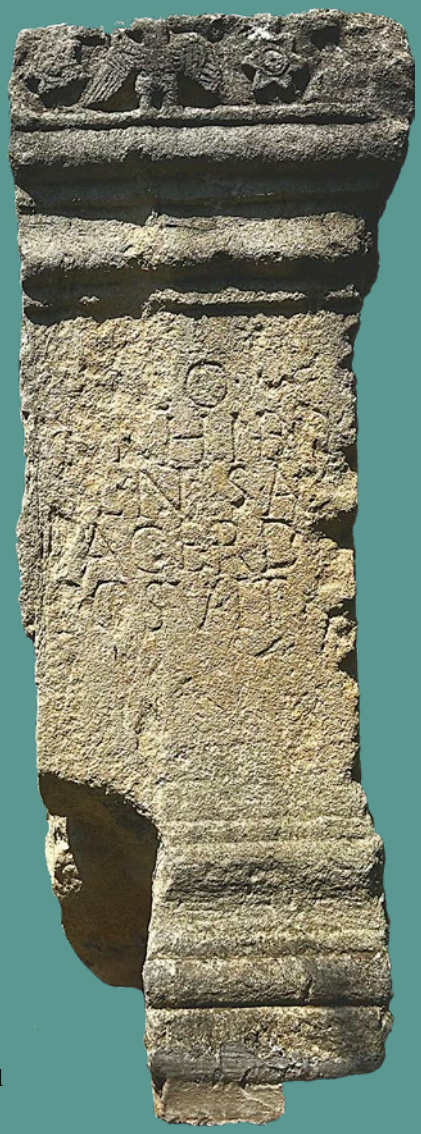

Yarhibol, szíriai napisten papja által dedikált oltár Apulumból (a szerző felvétele)

Liber Pater (Bacchus) legszebb ábrázolása apulumi szentélyéből (fotó: MNUAI és szerző)

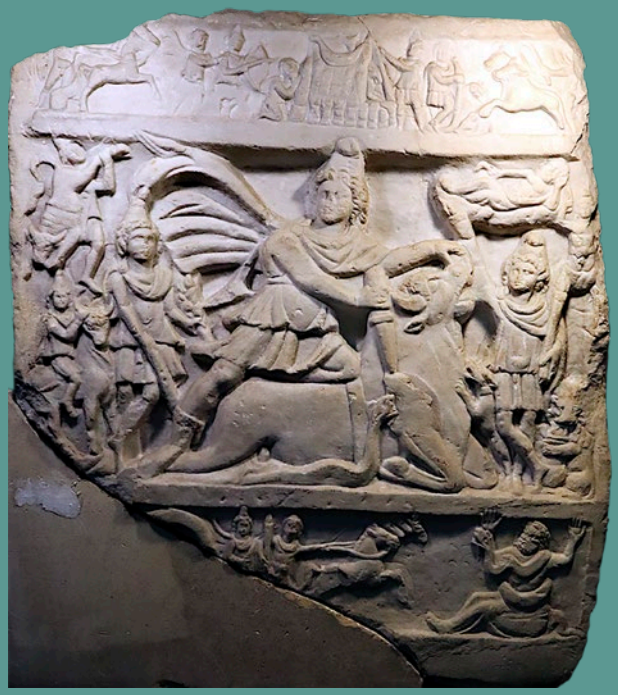

Mithras egyik, a 18. században felfedezett nagy méretű domborműve Apulumból (a szerző felvétele)

Egy mikrorégió szerepe a gepida anyagi kultúra kialakulásában az újabb kutatások fényében

Dobos Alpár

Mi történt a Maros mentén?

Erdély népvándorlás és kora középkori régészeti kutatásának alakulását nagymértékben meghatározták a tudománypolitika változásai. Ezek függvényében hol kitüntetett szerep jutott a korszaknak, hol teljesen háttérbe szorult. A részletes kutatástörténetre itt nem térhetünk ki, azonban röviden elmondható, hogy a népvándorlás és kora középkor kutatásának alapjait a 20. század elején a kolozsvári Pósta Béla-tanítványok tették le, elsősorban Kovács István és Roska Márton. A két világháború között nem folytak számottevő kutatások, kisebb fellendülésre csak a második világháború alatt, majd a kommunizmus korai éveiben került sor. Utóbbi időszakban a kutatások kimondott célja a korai szlávok jelenlétének és a helyi kultúrára gyakorolt pozitív hatásuknak a kimutatása volt. Az 1950-es évek végétől átalakuló, egyre inkább a nacionalizmus irányába eltolódó rendszer azonban a szlávok helyett már a helyi, dák–római lakosság kontinuitására helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében az 1960-as és 1980-as évek közötti időszakban olyan leletek, amelyeket nem lehetett a helyi lakossághoz kötni, többnyire véletlenszerűen vagy más korszakos ásatások „melléktermékeiként" kerültek elő.

A kommunizmus alatti kutatás alacsony intenzitása mindmáig érezteti a hatását, ami egyrészt a korszakkal foglalkozó szakemberek, másrészt a korszakra irányuló tervásatások és kutatási projektek csekély számában mutatkozik meg leginkább. Mindezek ellenére az elmúlt két évtizedben számottevő új népvándorlás és kora középkori lelet került napvilágra. A leletanyag gyarapodása elsősorban az ezredforduló után megélénkülő beruházásoknak köszönhető, ugyanis az ezeket megelőző feltárások eredményeképpen a lelőhelyek száma jelentősen megnőtt. Ennek következtében – a leletanyag bővülése mellett – lehetőség nyílt a korábbi elméletek újraértékelésére és pontosítására, illetve mikroregionális elemzésekre is. Ugyanakkor a leletfeldolgozás üteme nem tudja tartani a lépést a feltárásokéval, ezért számos leletmentő ásatás eredménye egyelőre csak előzetes jelentésekből ismert, így a jelenlegi ismereteink is nagymértékben módosulhatnak a jövőben.

A korai kutatások alapján egyértelműen kirajzolódott, hogy településtörténeti szempontból a Maros középső szakaszának vidéke a népvándorlás és kora középkor folyamán fontos szerepet töltött be. A gepida korra vonatkozóan a legfontosabb lelőhely a Malomfalva határában részlegesen feltárt telep és temető volt, ugyanakkor kisebb ásatások során Maroscsapóról és Maroslekencéről sírok, Radnótról pedig telepobjektumok kerültek elő.

A marosszentgyörgyi 1. sír a feltárás során

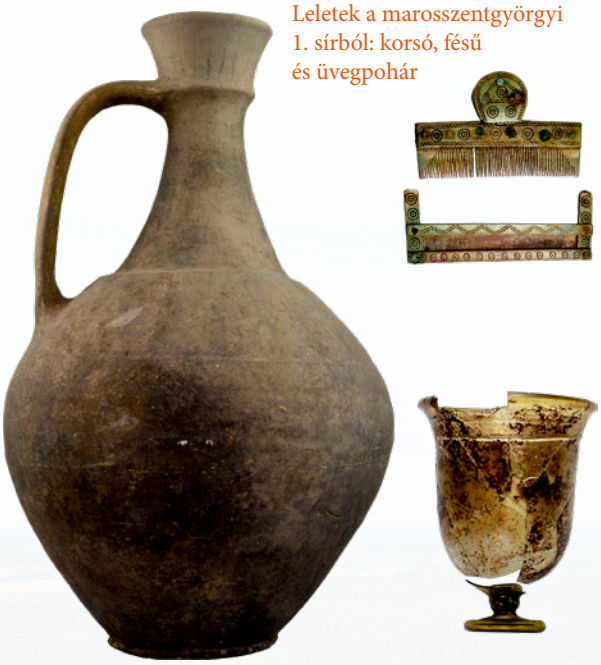

Leletek a marosszentgyörgyi 1. sírból: korsó, fésű és üvegpohár

Akárcsak Erdély többi részén, az 1960-as évektől kezdődően a korszakra vonatkozó kutatások ebben a régióban is elenyészőek voltak. Az akkori ismeretek alapján Kurt Horedtnek, a kommunizmus alatti romániai kutatás legmarkánsabb személyiségének és egyben a malomfalvi feltárások vezetőjének az elmélete volt uralkodó, amely szerint az erdélyi gepida terjeszkedés nyugati irányból, az Alföldről indult, és a korai periódusban a Kis-Szamos völgyét érintette elsőként, majd egy későbbi szakaszban kiterjedt a Maros középső völgyére is, amely a 6. század első felében átvette a vezető szerepet. Ezt elsősorban a Maros-vidéki korai leletek hiánya, illetve a malomfalvi lelőhely 6. századi keltezése indokolta. A közelmúlt leletmentő feltárásai azonban ellentmondani látszanak ennek a feltételezésnek.

Jelentős új leletek a 2015-ben elvégzett, a majdani marosvásárhelyi kerülőút építését megelőző feltárások során kerültek elő. Marosszentgyörgy-Kerekdombon két 5. századi sírt találtak, melyeket egy korábbi, késő római kori település objektumaiba ástak bele. A részlegesen bolygatott 1. sírban egy 25–35 év körüli, közepes termetű férfi feküdt. Koponyája mongoloid jegyeket mutatott és mesterségesen torzított volt. A sírba egy ló részleges vázát (koponya és lábak) is belehelyezték, amely az emberi vázhoz képest kisebb mélységben feküdt.

A bolygatás ellenére a mellékletek jelentős része a sírban maradt. A koponya fölött egy besimított díszítésű, szürke színű kerámiakorsó került elő, melynek szájára egy talpas üvegpoharat helyeztek. A koponya mellett egy tokos, félköríves nyelű, egysoros agancsfésű helyezkedett el. Mind a fésű, mind a tok pontsorral és pontkörös motívumokkal díszített. A térdek között egy ékkőberakásos aranyveret feküdt, melynek hátoldalán egy félkör alakú fül helyezkedik el.

A marosszentgyörgyi sír kulturális kapcsolatai igen szerteágazóak. Nem lehet kizárni, hogy a nyomvonalon kívül további sírok is lehetnek, azonban biztosra vehető, hogy nem egy nagyobb temetővel állunk szemben. Magányos sírok és kis sírcsoportok elsősorban a hun korra jellemzőek, azonban ez a temetkezési hagyomány az 5. század második felében is tovább élt, majd egy lassabb folyamat eredményeként alakultak ki a század végéig a nagyobb, ún. soros temetők. Temetkezési szokások terén szintén a hun korra jellemző a sírok észak–déli tájolása, illetve a részleges lovas temetkezés is. Utóbbi a steppei hagyományokra vezethető vissza, ugyanakkor a hun korban is viszonylag ritkának mondható. Ezek tükrében a marosszentgyörgyi sír több hun kori sajátosságot mutat, azonban a melléklet alapján az 5. század második felére, vagyis a kora gepida korra tehető.

A tárgyak közül a korsó késő római hagyományokra vezethető vissza, de a hun korban a különböző barbár népcsoportok által is használt formát tükröz. A korsó száján elhelyezett üvegpohár az 5–7. századi bizánci és nyugatmediterrán üvegművesség jellegzetes darabja, s minden bizonnyal ebben a térségben készült. A fésű helyi gyökerekre vezethető vissza, ugyanakkor valamelyest archaikus elem, ugyanis az 5. század második felében már elsöprő többségben a kétsoros változa-

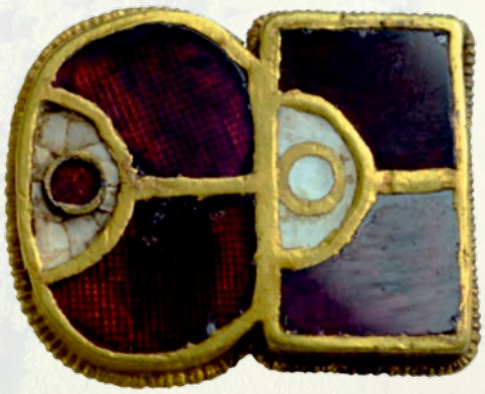

Ékkőberakásos aranyveret a marosszentgyörgyi 1. sírból

Borostyán- és üveggyöngyök a nagyernyei 10. sírból

tot használták a térségben. Az aranyveret párhuzamai nyugati irányba, elsősorban a Rajna–Neckar-vidék felé mutatnak.

Az erőteljes hun kori, steppei temetkezési hagyományok és a koponya mongoloid jegyei mellett az ázsiai eredetet DNS-vizsgálat is megerősítette, melynek alapján férfiágon a marosszentgyörgyi egyén bizonyíthatóan belső-ázsiai eredetű volt. Ugyanakkor a sírmellékletek egyáltalán nem mutatnak ebbe az irányba, ezek inkább a korszak jellegzetes tárgyai, egyesek közülük valószínűleg a Kárpát-medencén kívül készülhettek. Mindez egy jól kiépített kapcsolatrendszerre enged következtetni, melyet a sírban eltemetett férfi és családja a Hun Birodalom összeomlása után is fenn tudott tartani.

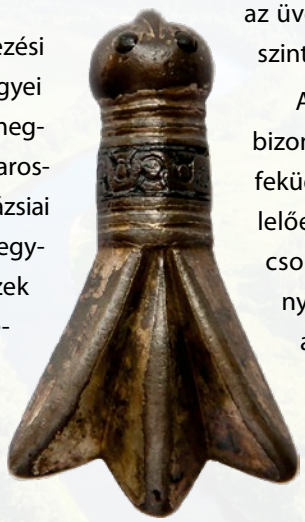

Aranyozott ezüst cikádafibula a nagyernyei 22. sírból

A marosszentgyörgyi lelőhelytől légvonalban mintegy 1,5 km-re, Nagyernye határában egy másik fontos korabeli lelőhely is feltárásra került, amely más kulturális jellemzőkkel rendelkezik. Az 5. század közepére-második felére keltezett 70 síros temető Erdély eddig ismert legnagyobb temetkezési helye a korszakból. A sírok magas száma, továbbá kisebb-nagyobb csoportokba való tömörülése és nyugat–keleti tájolása a hun kor utáni trendekhez igazodik. A nagyernyei temető a későbbi, „klasszikus" gepida kori ún. soros temetők előfutára.

Egyetlen kivétellel az összes sír bolygatott volt, melynek következtében a csontanyag és a sírmellékletek is csak részlegesen maradtak fenn. Mindezek ellenére a sírokban maradt tárgyak alapján is kijelenthető, hogy a temetőt egy viszonylag tehetős közösség használta, melynek tagjait a korszak szokásainak megfelelően gazdag sírmelléklettel bocsátották utolsó útjukra. A férfisírokban viszonylag kevés fegyver került elő, ami valószínűleg a sírbolygatás magas arányával magyarázható, ugyanis a fegyverek, főként a kardok a sírbolygatók céltárgyai közé sorolhatók. Hasonló mondható el a női sírok ékszereiről, melyek közül az üveg- és borostyángyöngyöket leszámítva szintén kevés maradt fenn.

A 43. számú, egyedüliként bolygatatlannak bizonyult sírban egy 30-as éveiben elhunyt nő feküdt, akinek ruháját a kor divatjának megfelelően a vállakon egy-egy fibulával [ruhakapcsoló tűvel – a szerk.] fogták össze. Az aranyozott ezüstből készült kengyelfibulapár a korszak leggondosabban kivitelezett példányai közé tartozik. Ezt egészítette ki a mellkason egy ezüstből készült tű, amely valószínűleg egy köpenyszerű ruhadarabot vagy fátylat rögzített. Ruháját deréktájon egy övvel is rögzítették, melyet egy lemezes ezüstcsat zárt le. Erre

Üveggyöngyök a nagyernyei 45. sírból

bőrtarsoly és egy nagy méretű kettős gyönggyel lezárt bőrtokba helyezett fésű volt felerősítve. Az övcsat közelében egy másik, szinte ugyanolyan csat is előkerült, amely minden valószínűség szerint egy másik ruhadarabhoz, talán egy nadrághoz tartozhatott. Hosszú szárú lábbelijéről a lábszárak felső részén előkerült kis ezüstcsatok árulkodnak. A nyak környékén talált 419 kis üveggyöngy, illetve a felsőtest különböző részeiről előkerülő nagyobb üveg- és borostyángyöngyök a korszak jellegzetes példányai, akárcsak a csuklókon elhelyezkedő elvastagodó végű ezüst karperecek. A sírba más, a halotti ruhától független mellékleteket is helyeztek: egy finom anyagú, szürke kerámiakorsó a sír nyugati végében, egy vaskés a halott mellkasán keresztbe fektetve, egy orsógomb pedig a jobb kar mellett került elő. Utóbbit valószínűleg az orsószárral együtt tették a sírba.

E két lelőhely új megvilágításba helyezte a Maros völgyének kora gepida kori szerepét. A korábbi ismeretekkel ellentétben egyértelművé vált a mikrorégió jelentősége az 5. század közepén és második felében, illetve a gepida kori anyagi kultúra kialakulásában betöltött szerepe. A két lelőhely rávilágít az egymás mellett élő, hun korból átöröklődött kulturális hagyományokra is, amelyekből táplálkozva a század végére kialakult egy sajátos, viszonylag jól körülhatárolható „gepida" anyagi kultúra.

A nagyernyei 43. sír a feltárás során

Válogatás a nagyernyei 43. sír leleteiből

Kerámiaedények a nagyernyei temetőből

Üvegpohár a nagyernyei 54. sírból

Gáll Erwin – Daczó Levente – Hőgyes Mihály Huba – Mărginean, Florin – Nagy Szabolcs

A periféria és a „történelem nélküli régiók”
ERDÉLY A 7–10. SZÁZADBAN

Noha az Erdélyi-medencét illetően a magyar, illetve a román történelmi megközelítés jelentős mértékben eltér, mindkét történet- és régészettudomány elismeri a földrajzi Erdélyt független földrajzi entitásként. Ugyanakkor az erdélyi mikrorégiók közötti földrajzi különbségek jelentős mértékben nyomot hagytak az egyes régiókban megtelepedő közösségek életmódján is. Éppen ezért a kora középkor tanulmányozása során mindenképpen szükséges feltennünk azt a kérdést, hogy e korszakok népességei számára mit is jelentett/jelenthetett Erdély fogalma, illetve, hogy egyáltalán létezett-e egy egységes Erdély-fogalom számukra. Nem véletlenül emeljük ki e kérdéskört, hiszen a római kor vége és a magyar írásbeliség 11. századi kezdete közötti írott források közül nemcsak, hogy egyetlenegy sem íródott Erdélyben, de a rendelkezésre álló forrásaink közül is alig néhány vonatkozik csak Erdélyre (az első konkrét forrás csupán 1075-ből származik: *„ultra silvam ad castrum quod vocatur Turda”* azaz *„az erdőn túl, a Torda nevű várig”*). Következtetésképpen ebben az időszakban e terület egyetlen érdemi történeti forráscsoportját a régészet szolgáltatja, ezen belül pedig a kulturálisan specifikusabb, könnyebben behatárolható temetők leletanyagát használhatjuk.

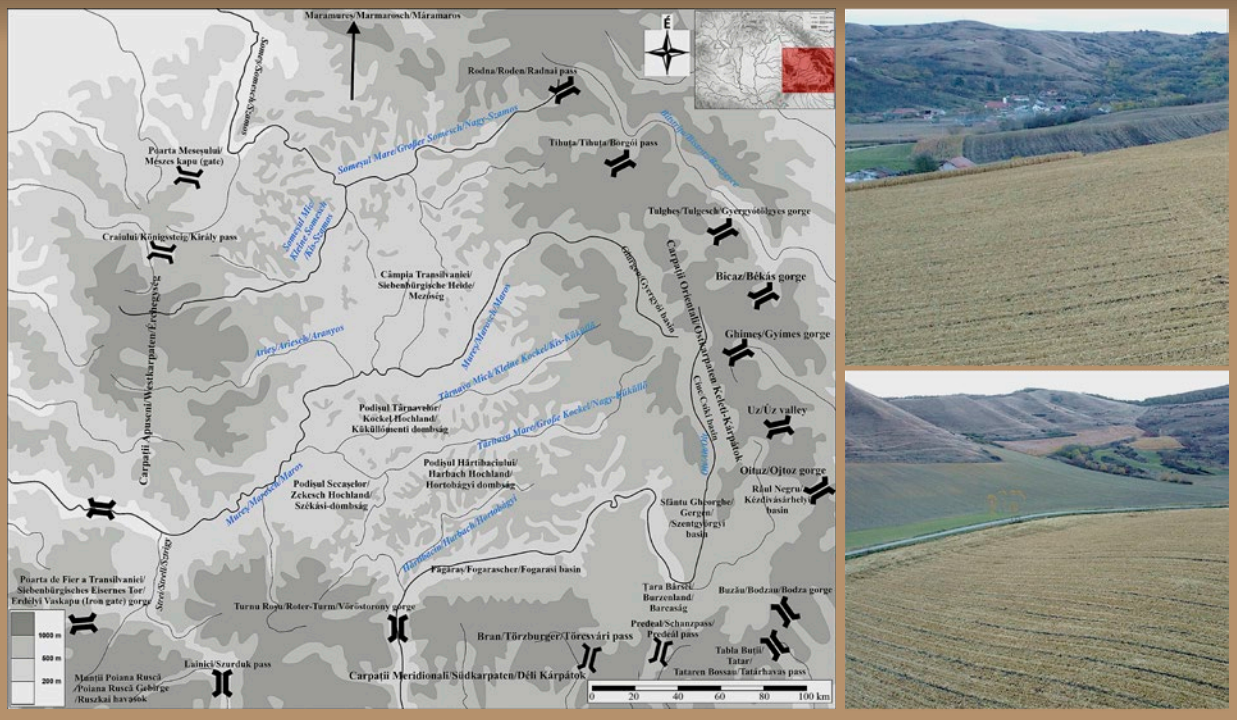

Az Erdélyi-medence és a Maros egy mellékvölgye

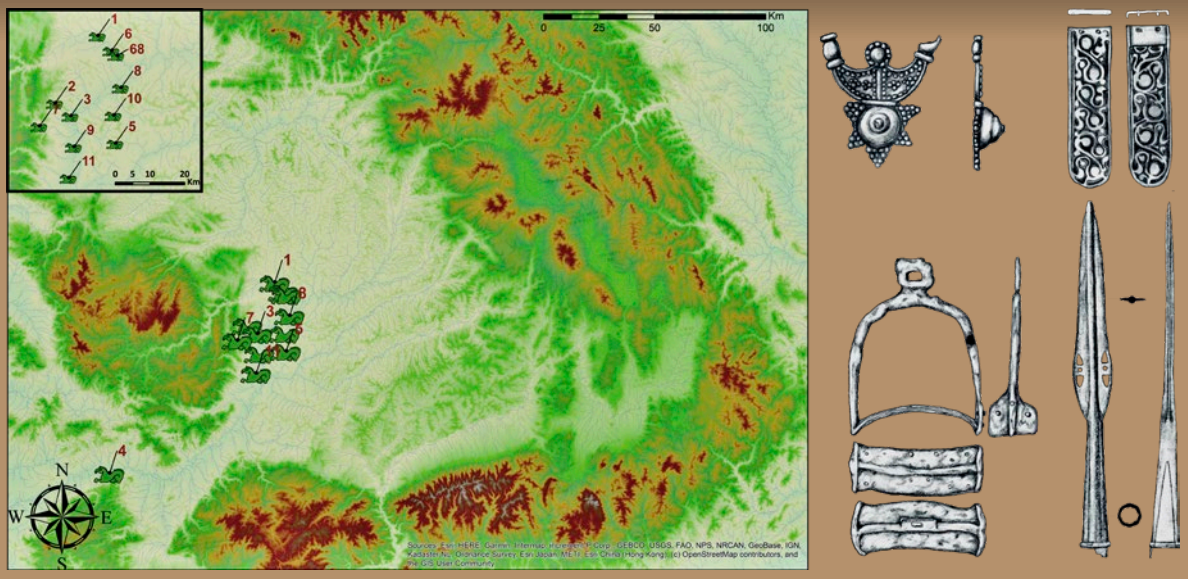

Az avarok erdélyi szállásterülete és a klasszikus késő avar kori anyagi kultúra: félhold alakú fülbevaló, veretes öv öntött részei, lándzsacsúcs

Bajántól Árpádig: az Avar Kaganátus (568–822) és a furcsa 9. század Erdélyben

A nomád klánrendszeren alapuló Avar Kaganátus élén Baján kagánnal 568-ban hódította meg a Kárpát-medencét. Az állattenyésztésen nyugvó nomád gazdaság sóigénye is motiválhatta, hogy a Vöröstoronyi-szoros felől érkező avarság egy része megszállta a sóforrásairól ismert Közép-Maros völgyét, ugyanis a kora avar kori lelőhelyek, mintegy kb. 100 km szélességben e régióban koncentrálódnak (Diód, Dicsőszentmárton, Marosvereresmart, Aranyoslóna, Nagyenyed).

A 626-os sikertelen konstantinápolyi ostrom alapjaiban rendítette meg az Avar Kaganátus nagyhatalmi státusát, ami az ezt követő belháborúk következményeként regionális hatalmi státuszba süllyedt.

Bárhogyan alakult is át az Avar Kaganátus, Erdély továbbra is periférikus területnek számított, ugyanakkor az erdélyi sóforrások környékén az avar fegyveres jelenlét továbbra is kimutatható maradt. A jellegzetes avar kori temetkezések földrajzi határvonala ekkoriban – akárcsak a kora avar korban – Medgyes–Baráthely környéke, innen sem keletebbre, sem pedig az Aranyos völgyétől északabbra nincsenek avar jelenlétre utaló leletek.

Az avarok Kárpát-medencei betelepülésüket követően számos hadjáratot vezettek a Bizánci Birodalom balkáni tartományai ellen. Ezek közül az egyik legnagyobb a perzsákkal szövetségben végrehajtott 626-os támadás volt Konstantinápoly ellen, ami azonban avar szempontból sikertelenül zárult.

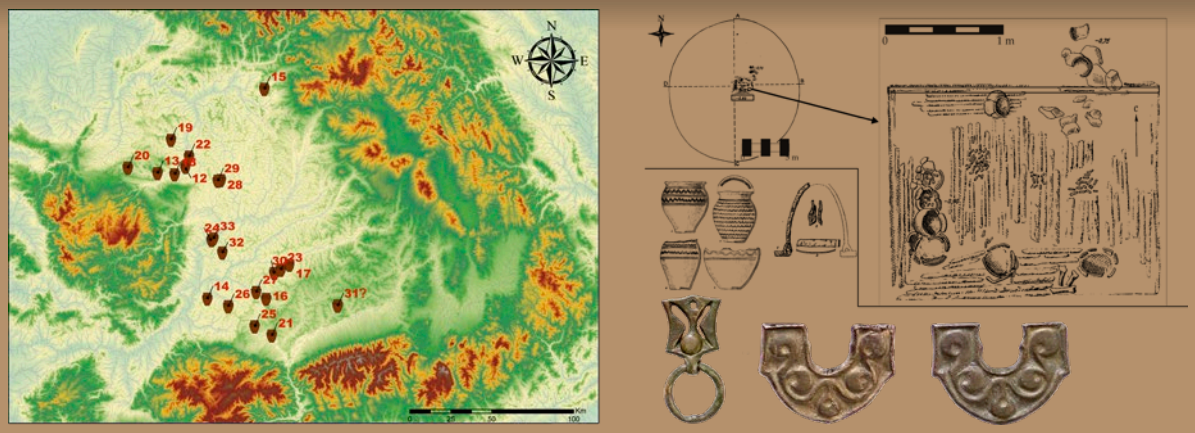

Medgyesi és szilágynagyfalusi csoport, továbbá a szamosfalvi halomsír rajza és annak mellékletei (agyagedények, veretes öv tartozékai)

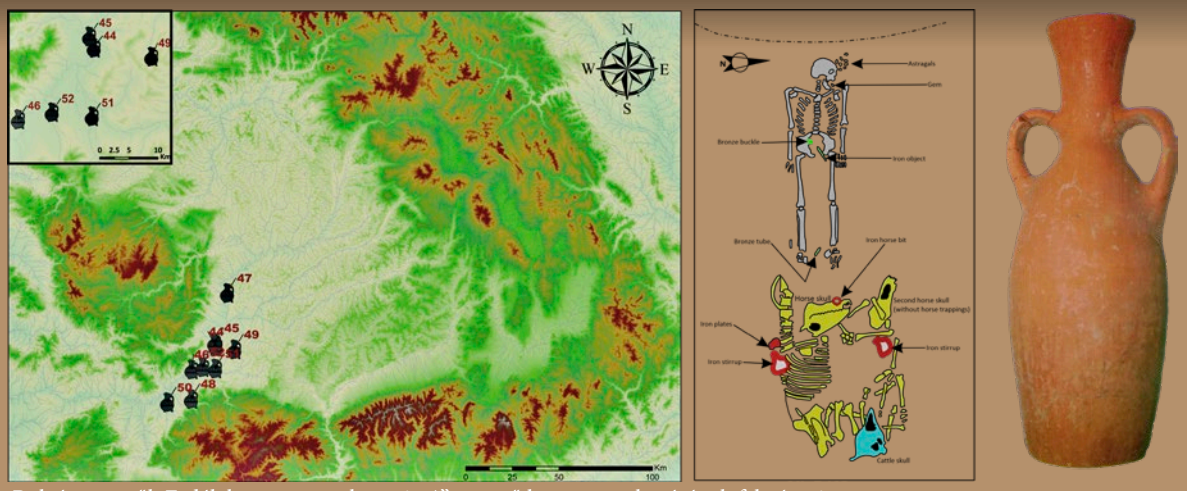

Bolgár temetők Erdélyben, a maroskarnai „A” temető lovas temetkezésének felszínrajza és egy klasszikus bolgár melléklet: az amfora

De vajon mi történik az Erdélyi-medence más részeiben? Már a 7. század első harmadától, de különösen a késő avar kor elejétől kezdődően a terület északnyugati szélén (így a Kis-Szamos vidékén) korábban ismeretlen, hamvasztásos és/vagy ún. birituális rítusú [hamvasztást és csontvázas temetkezéseket egyaránt alkalmazó – a szerk.], halomsírokba temetkező szláv ajkú népesség jelenik meg. Ezeket az ún. medgyesi és szilágynagyfalusi csoportokhoz soroljuk. Ellentétben az avar jellegű temetőkkel, ezeket a Kis-Szamos (Doboka) északi részétől egészen az Olt környékéig dokumentálhatjuk; e temetkezések keleti határa Erdély központja, Baráthely környéke, illetve északra talán Beszterce térsége. Mindez egy olyan összefüggő, avarok által szervezett településterületről szolgáltat adatokat, amely mintegy kiegészítette az avar centrális térséget, s amely minden bizonnyal megérte a magyar honfoglalást is.

Az Avar Kaganátus a 9. század elején széthullott, az egyik utolsó kagán pedig behódolt a Karoling Birodalomnak, a Dunántúl egy része pedig a Frank Birodalom egyik tartománya lett. Időben talán ezzel párhuzamosan vagy valamivel (talán egy-két évtizeddel) később a Bolgár Kánság elfoglalta az Erdélyi-medence egyes részeit. Azt sajnos, hogy erre mikor és milyen irányból került sor, nem tudjuk, erre a folyamatra ugyanis csak egy 892. évi írott forrásos adatból lehet következtetni. Ebben Arnulf király „Laodimir” (Vladimir) bolgár kánhoz küldött követei útján kéri, hogy *„ne engedélyezze a sóvásárlást (illetve -szállítást) a morváknak”*. Ebből jogosan gondolhatunk arra, hogy a bolgárok a 9. század folyamán – egy ismeretlen időpontban – valóban rátették a kezüket a Közép-Maros vidéki sóbányákra. Mindezt a Csombordtól Szászvárosig 70 kilométeres sávban húzódó ún. protobolgár temetők sora igazolja.

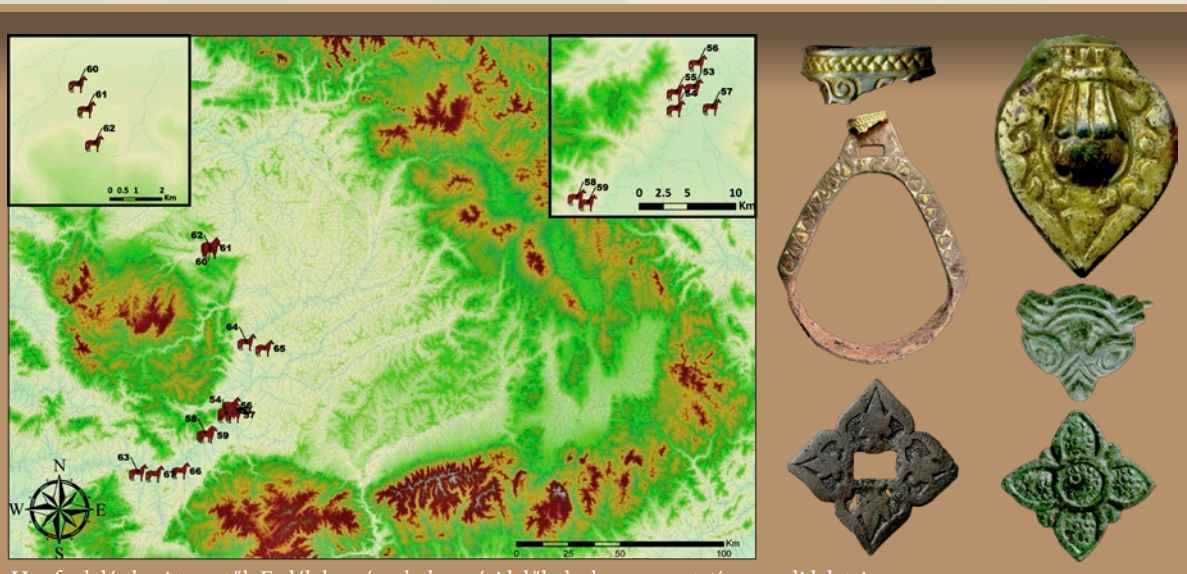

Honfoglalás kori temetők Erdélyben és a kolozsvári lelőhelyek reprezentatív, egyedi leletei

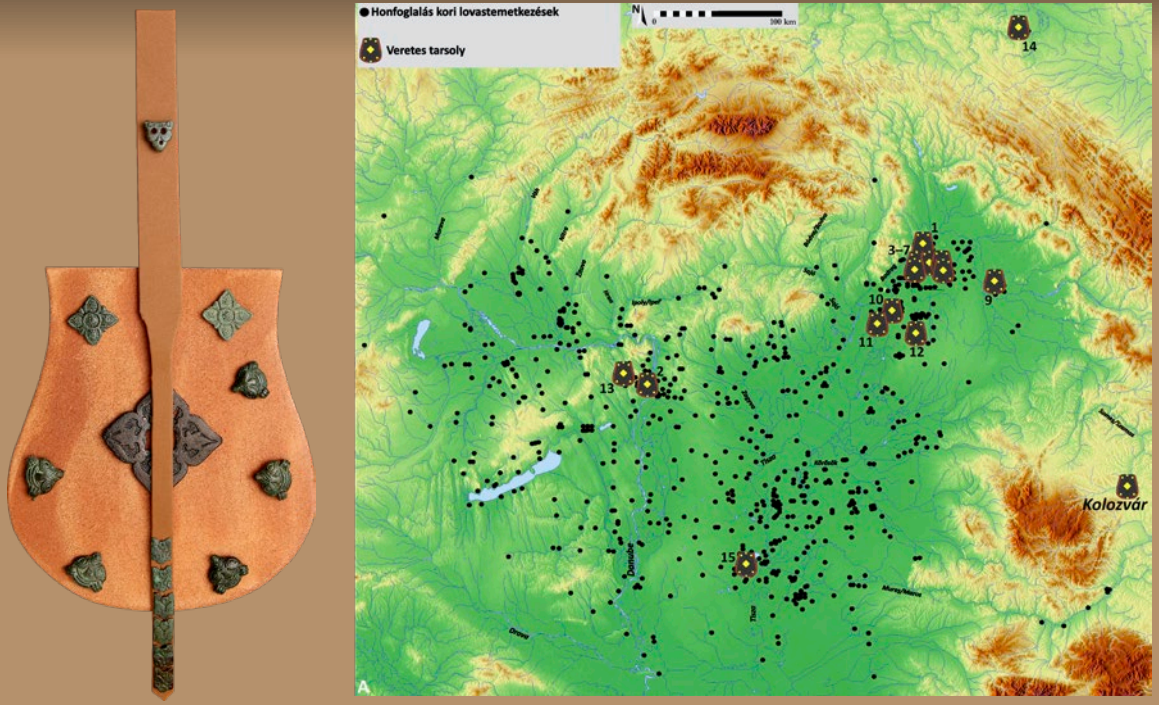

Erdély egyetlen veretes tarsolyának rekonstrukciója (Kolozsvár-Szántó utca) és a Kárpát-medencei veretes tarsolyok térbeli elterjedése

Az itt megfigyelt temetkezési szokások (kartartások változatossága, részleges és teljes állatáldozatok), illetve a nagyon jellegzetes leletanyag (pl. a dunai bolgár kerámia) az avar korétól eltérő új szellemi és anyagi kultúrára utal, habár az sem kizárt, hogy a gyulafehérvári és a maroskarnai temetőkben részben a késő avar kori kaganátus egykori – de addigra jelentős kulturális változásokon átesett – csoportjai nyugodtak.

Az Avar Kaganátus szétrombolása azt jelentette, hogy a Kárpát-medence a különféle politikai hatalmak és politikai játszmák végvidéke lett. Éppen ezért geopolitikai szempontból joggal nevezhetjük furcsa évszázadnak a 9. századot.

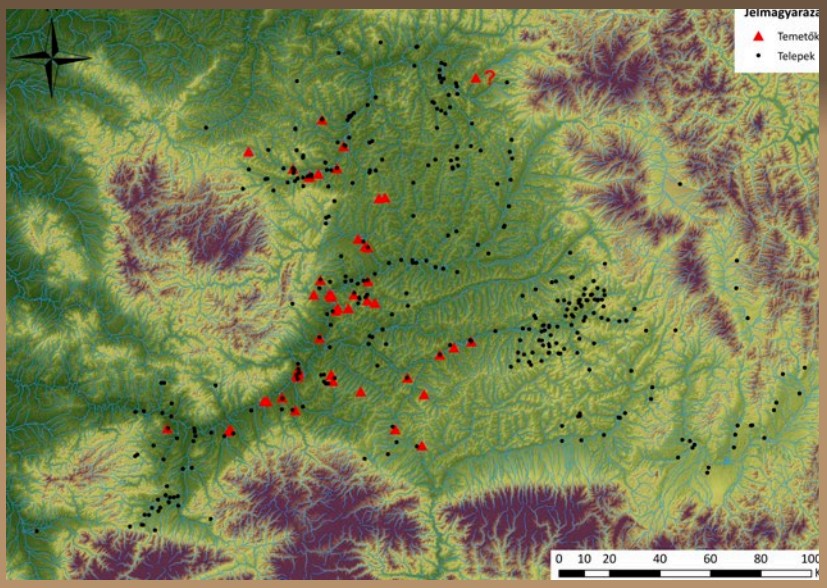

Az erdélyi 7–10/11. századi temetők és települések földrajzi elterjedése

Árpádtól Istvánig, avagy a magyar honfoglalás Erdélyben

A 9. század vége egy új nomád közösség hódításának nyitánya volt. A vitatott kulturális és genetikai eredetű magyar honfoglalók gyökeresen megváltoztatták Közép-Európa politikai helyzetét és évszázadokra átszabták e régió (intézmény)fejlődését. Akárhogyan értékeljük is a 9. századi magyar migrációs jelenséget – több folyamatban lejátszódó honfoglalásként vagy egy nagyobb „hullám” eredményeként –, a 9. század ’90-es éveiben történő események nélkül

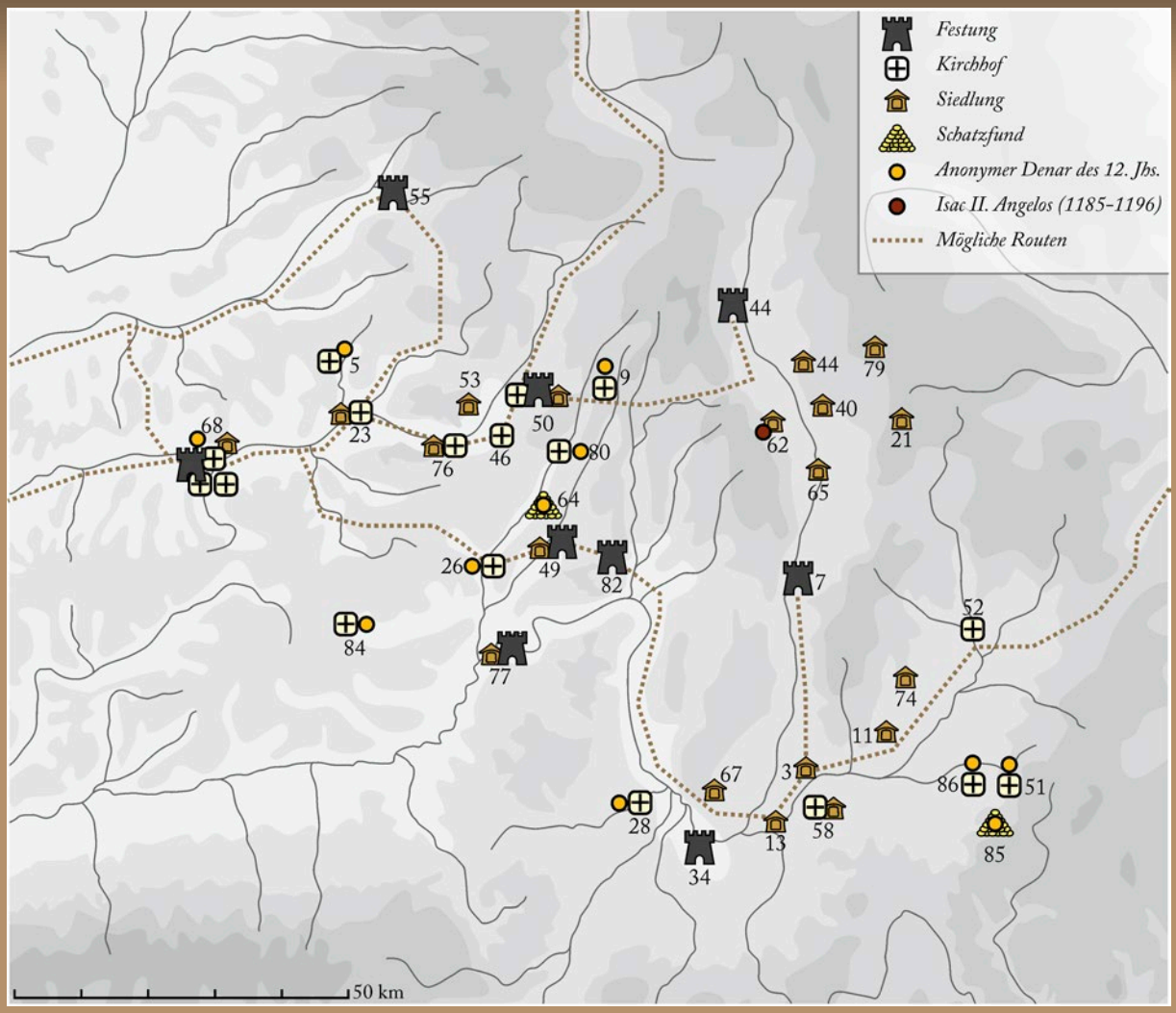

Dél- és kelet-erdélyi 12. századi temetők, telepek és kincsleletek elterjedése

nem beszélhetnénk a honfoglalásról, amelynek eredményeképpen kiépül a 10. századi bizánci írott források által csak *Tourkiá*nak nevezett makrohatalmi struktúra.

Ellentétben az avar hatalmi elittel, amelynek temetkezéseit a Kárpát-medence központi területein tárták fel, a honfoglalás kori elit sírjai – legalábbis a temetkezésekben meglevő társadalmi státusra utaló tárgyak alapján (aranyozott ezüst veretekkel díszített szablyák, veretes övek, veretes tarsolyok, tarsolylemezek) – elsősorban a Felső-Tisza-vidéken koncentrálódnak, vagyis a medence északkeleti szegletében. Több kutató (de elsősorban Révész László) véleménye szerint a 10. század első két harmadában ez a terület volt a magyar hatalmi struktúra központi régiója vagy magja. Ez a jelenség önmagában megmagyarázza azt is, hogy miért dokumentálhatjuk a legkorábbi erdélyi honfoglaló magyar temetkezéseket éppen Észak-Erdélyből. Az Erdélyi-medence elfoglalásakor a magyarok az egykori római településeket, az ősi úthálózat útkereszteződései mentén elhelyezkedő stratégiai fontosságú helyeket szállták meg (főképpen Kolozsvár és Gyulafehérvár esetében). Ha pedig feltérképezzük a 10. századi erdélyi honfoglaló magyar lelőhelyeket, egyértelművé válik, hogy azok – akár csak az avarok és a bolgárok esetében – csak a terület nyugati részéről ismertek.

Az erdélyi klasszikus honfoglalás kori temetők esetében egyébként két időrendi szakaszt tudunk elkülöníteni:

1. A 10. század első felében, illetve annak közepe táján a „klasszikus” honfoglalás kori fegyveres réteg temetői szigetszerűen csak Kolozsvárról ismertek. E közösségek valószínűleg a Felső-Tisza-vidék irányából érkeztek. Ugyanakkor a régészeti adatok arra utalnak, hogy e vidéken a hamvasztásos temetkezéseket gyakorló szláv ajkú legyőzött népességet nem elpusztították, hanem integrálták.

2. Erdély középső és déli területein ugyanakkor később jelennek meg a honfoglalókra jellemző fegyveres, lovas temetők, tehát Délnyugat-Erdélyt valószínűleg később kezdik betelepíteni. A leletanyag tipológiai kapcsolatai alapján e migráció egyértelműen nyugati irányból, az alföldi tájakról történhetett.

Kelet-Erdély a 7–10/11. században: a „történelem nélküli” régiókról

E négy évszázad lelőhelyeinek bemutatása eredményeképpen azt láthatjuk, hogy Kelet-Erdélyből teljes mértékben hiányoznak az összefüggő településterületeket jelző temetők. E tények ismeretében Erdély esetében tehát egyértelműen el kell választani Nyugat-Erdély térségét Kelet-Erdélytől. E két régió e hosszú időszakban két külön kulturális és politikai realitás volt. Szükséges tehát feltennünk a kérdést: e jelenséget vajon hogyan magyarázhatjuk?

A magyarázatot – eltekintve az esetleges kutatottsági különbségektől – abban látjuk, hogy az Erdélyi-medence esetében mindössze annak nyugati része tartozott az Avar Kaganátushoz, továbbá a Bolgár Kánsághoz, illetve a honfoglaló magyar politikai struktúrához. Az ettől keletebbre levő régiók azonban már nem tartoztak ezek egyikéhez sem! Kelet-Erdély esetében valószínűleg egy politikai hatalom által nem szervezett, bizonytalan helyzetű területről lehetett szó, amolyan „senki földje” volt ez. Egy gyéren lakott, megfelelő társadalmi-politikai szervezettség, ellenőrzött kommunikációs vonalak és összefüggő szervezett településterület nélküli régió.

A feltárt települések száma e területeken pedig nem tükrözheti pontosan a demográfiai realitásokat, hiszen a kezdetleges mezőgazdaság esetében logikus a közösségek mobilitásának jelensége. Így egy közösség egy adott (kisebb vagy nagyobb) területen való mobilitása eredményeképpen egy generáció alatt akár több települést is hátrahagyhat.

Következtetésképpen, a 7–10. századi Kelet-Erdélyben a temetők hiánya elsősorban annak tudható be, hogy e területek „államtalanok” voltak, azaz nem integrálták ezeket a közeli kora középkori hatalmak (legyenek azok „avarok”, „bolgárok” vagy „magyarok”). Eric R. Wolf nyomán ezeket „történelem nélküli” régióknak tarthatjuk. Ugyanakkor – s ez egyértelműsíti azt a tényt, hogy nem lehet mindezt a kutatási stádiummal magyarázni – a 12. századtól már jelentős temetőhálózatot ismerünk e régióból is. Miért hiányzik akkor éppen ez a korábbi korszakokban?

Összegzés

Elemzésünk végén két egybevágó észrevételt tehetünk:

1. E négy évszázad alatt Erdély szervezett politikai-katonai elfoglalása – a régészeti adatok alapján legalábbis – lényegében mindig a régió nyugati részét érintette. E térség jelentette két Kárpát-medencei hatalmi struktúra, az Avar Kaganátus és a honfoglaló magyar törzsszövetség keleti, továbbá a al-dunai bolgár államalakulat északi perifériáját.

2. Mindkét esetben egyértelműen e területi foglalásnak gazdasági vonatkozása is volt, hiszen a nomád gazdálkodás egyik alapja a só, ugyanakkor jelentős sóforrások a Kárpát-medencében elsősorban Erdélyben találhatóak.

A kisaknai (Ocnişoara) sótömzs

CSÍK KÖZÉPKOROS RÉGÉSZETE AZ EZREDFORDULÓ UTÁN

Botár István

A címet a szerkesztők választották, így könnyű dolga van a szerzőnek, mert az elmúlt két és fél évtized számára jórészt éppen ezzel, azaz a fehér foltok kitöltésével telt, és a kép a vártnál jóval színesebb lett. Ez természetesen nem az itt dolgozó régészek zsenialitásának köszönhető, hanem annak, hogy az Olt felső folyásán, a Hargita és a Csíki-havasok közti medence – kis túlzással – teljesen kutatatlan volt 2000 előtt. Kicsit konkrétabban: az ezredforduló előtt utoljára 1954-ben közöltek középkori telepnyomokat, illetve házhelyeket Csíkból. Csupán egyetlen középkori templom mellett volt ásatás, így lényegében egyetlen templom Árpád-kori alaprajzát sem ismertük. A csíkrákosi Pogányvárat leszámítva pedig a középkori várak egyikének sem volt felmérése, s csupán Orbán Balázs és Ferenczi Sándor rajzait közölgették újra és újra a nagymonográfiák is. Egyetlen középkori udvarház mellett sem zajlott olyan ásatás, amely értékelhető, publikált adatokat eredményezett volna. De a középkori kápolnák is teljesen kutatatlanok voltak a csekély művészettörténeti érdeklődés miatt. Sokszor sem a múzeumban tárolt leletek előkerülési körülményeiről, sem azok pontos lelőhelyeiről nem állt a rendelkezésünkre dokumentáció. A Csíki Székely Múzeumban a nyolcvanas évek második feléig egyáltalán nem is dolgozott régész, de amikor lett szakember, abban sem volt túl sok köszönet. A kommunista hatalom 1989 előtt ugyanis csak „autochton" lakosságról akart hallani a 3–13. század között, és ehhez a régészetet is felhasználva sikeresen címkézte át a gótokat, gepidákat, avarokat és szlávokat, illetve ezzel párhuzamosan erőltette a dák–római–autochton/román kontinuitást.

14. századi kápolna Csíkszentimrén

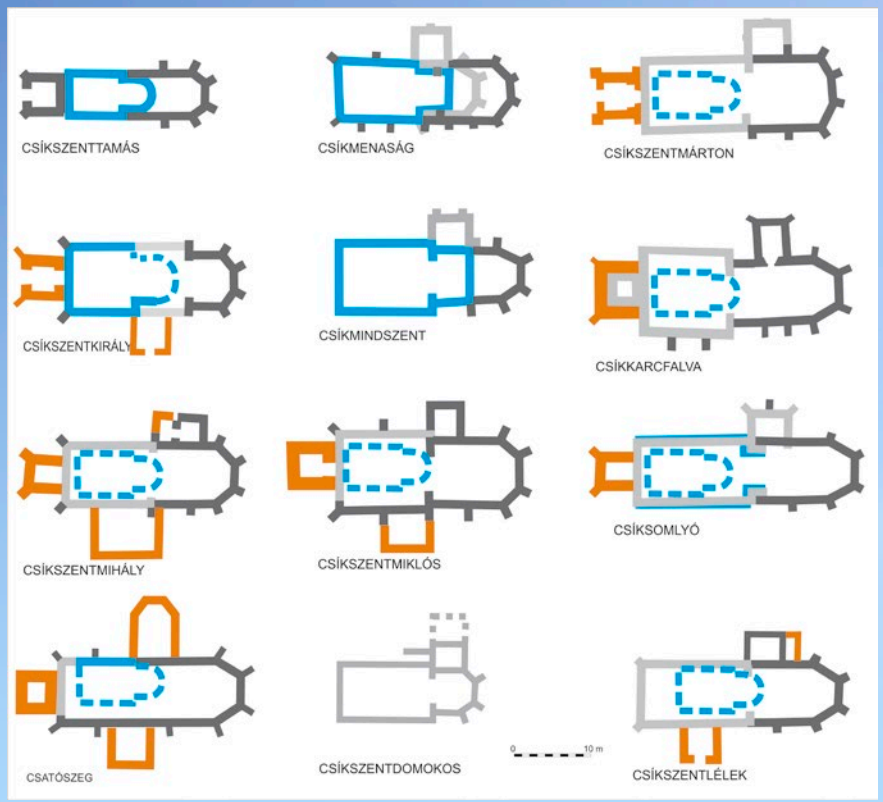

Az ásatással kutatott csíki templomok építési periódusai

Immár tizenhárom középkori plébániatemplom kisebb-nagyobb ásatása nyomán egyértelmű, hogy ezek mindegyike őrzi belsejében a korábbi elbontott Árpád-kori templom alapozását, sőt, sok esetben felmenő falrészleteit is. Ráadásul több esetben nemcsak egy, hanem olykor két-három korábbi periódust is találtunk. Ezek közül a legkorábbiakat az ott feltárt 12. századi sírok mellékletei, illetve C14-es vizsgálatok keltezik. Korai temetőrészletet ennek ellenére nagyon keveset azonosítottunk, de ennek oka nem az Árpád-kori sírok hiánya vagy csekély száma volt, hanem az, hogy a katolikus hiten maradt Csíkban a 19. századig használták temetőként a templomok körüli cintermeket, és a későbbi és mélyebb sírok gödrei eltüntették a korábban megásott sekélyebb sírgödröket és az azokba helyezett korábbi vázakat.

Ez meglepő és az egész Kárpát-medencére nézve fontos fejlemény, mivel ezek a sírok, falak, templomok egyértelműen jelzik, hogy Csík az első, 1324-es írott említése előtt már legalább két évszázaddal korábban, azaz az 1100-as évektől egyházi és nyilván világi, azaz „politikai" szempontból az erdélyi püspökség és a Magyar Királyság határán belüli szervezett terület volt. S külön érdekesség, hogy a legkorábbi templomok némelyikének építését „alföldi iskolázottságú" mesterek végezték, ugyanis hiába állt itt rendelkezésre bőségesen kő, ők mégis olyan rétegesen

Ezek után érthető, hogy napjainkig gyanakodva, bizalmatlanul néznek a csíki falvak lakói a településre érkező régészre, de az is, hogy a középkori Magyar Királyság határvidékén elterülő Csíki-medence régészeti szempontból Románia közepén is perifériává vált.

Ilyen előzmények után majd' minden az ezredfordulót követően napvilágra kerülő adat, lelet, lelőhely, összefüggés az „új/első", „váratlan/szenzációs" jelzőket kaphatta (inkább persze az uborkaszezonban) a helyi sajtóban, amely helyi szólással élve, feszt újra akarta írni a történelmet. Pedig csak annyi történt, és ez az egyik legnagyobb tanulság, hogy itt is hasonló régészeti leletek, hasonló történeti folyamatok zajlottak le, mint bárhol máshol a korabeli (11–16. századi) Magyarországon. A sok évtizedes hátrányt természetesen nem lehetett gyorsan ledolgozni, tudásunk sok részletet illetően továbbra is hiányos, de a változás hatalmas. Az elmúlt két és fél évtized alatt szó szerint összelapátolt új adathalmaz a korábban régészeti szempontból ismeretlen Csíki-medencét Erdély egyik legátláthatóbb vidékévé tette.

A csíkmenasági templom középkori periódusai

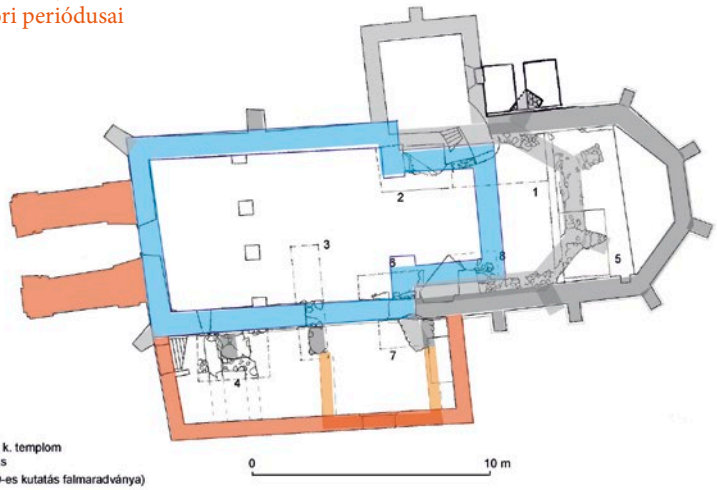

Csíkmenaság r. k. templom
2007. évi kutatás
(sötéttel az 1999-es kutatás falmaradványa)

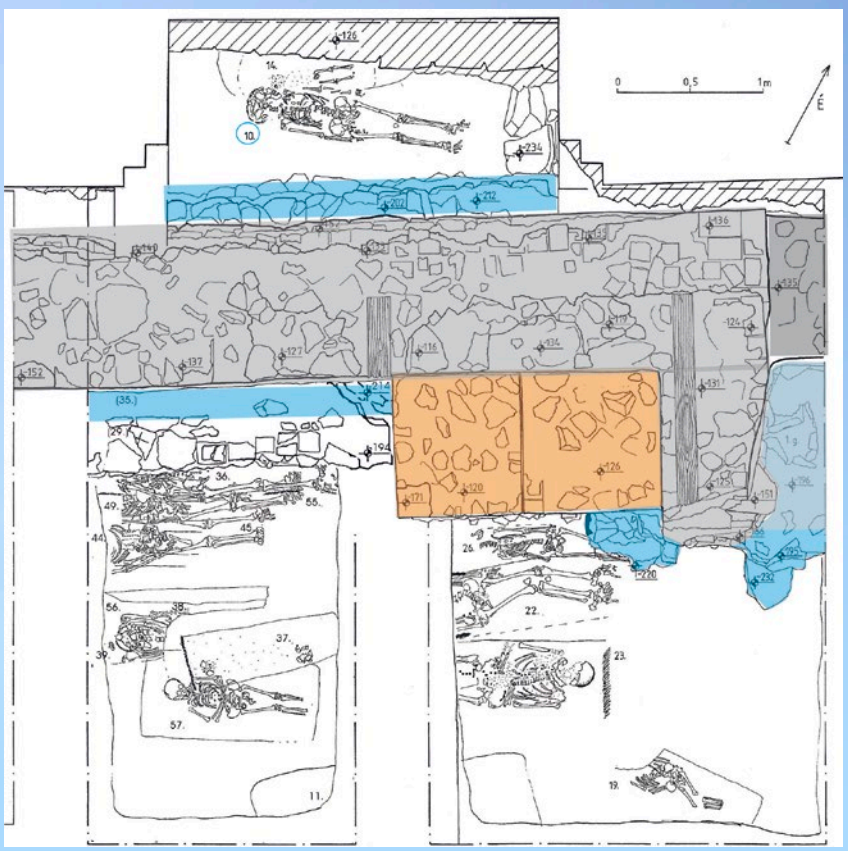

Csíksomlyó – plébániatemplom: 12–17. századi sírok, elbontott középkori falak

döngölt agyag/föld alapokat raktak, amilyet a korabeli, kőben szegény Alföldön volt szokás.

A templomokhoz természetesen falvak is tartoztak. Ezek kutatása jóval nehezebb, mert az Olt ártere és az erdős hegyek között viszonylag szűk a megtelepedésre alkalmas terület, így a mostani falvak gyakorlatilag az Árpád-kori telepnyomok felett állnak. Mindezek ellenére ma már több, 11–13. századi település nyomait találtuk meg, így földbe mélyített 11–13. századi házhelyeket, illetve az önellátó gazdálkodás, kézművesség nyomait (edényégető kemencét, kovácsműhely gödrét, mészégető kemencét).

Az egyik 12. századi fazekaskemence működés közben roskadt össze, az omladékban így több cserépbográcsis előkerült. Az egyik ezek közül különösen érdekes, ugyanis hiányzik róla a szokványos belső függesztőfül, aminek segítségével általában a tűz fölé lógatták a bográcsokat. Az ilyen belső függesztő nélküli bográcsok kifejezetten ritkák a korabeli leletek között, eddig mindössze hét ismert a Kárpát-medencéből, és ezek mindegyike az Alföld déli feléből került elő.

A Csíksomlyón feltárt kovácsműhelyben vélhetően a nem is túl messze bányászott és olvasztott vasat a helyi kohászok szolgáltatták. Beszédes, hogy a vasolvasztás a ma is Vasfúvónak nevezett domb lábánál zajlott, ami egyszerre utal az olvasztás technikájára (fújtatás), illetve arra is, hogy a névadók/kohászok magyar nyelvűek voltak, akiktől a helynév a 12–13. századtól kezdődően folyamatosan fennmaradt. A középkori hegyi várakról írott források nem szólnak, ezért ezekkel nem tudott mit kezdeni a kutatás. Voltak határvédő, közösségi és magán mentsvárak, éppen attól függően, hogy ki beszélt/írt róluk. Az újabb felmérések és ásatások során derült ki, hogy ezek mindegyike egy-egy mára elfeledett út mellett áll. Szintén ezek mellé az utak mellé épültek a korábban érthetetlen elhelyezkedésű magányos hegyi kápolnák is, némelyik már a 14. századtól. Úgy tűnik tehát, hogy az őskori előzményekkel is rendelkező hegyi várak, kápolnák, illetve az ezeket metsző („lezáró") népvándorlás kori sáncok és római őrtornyok, castellumok azokat a régi Moldva és Erdély közötti közlekedési nyomvonalakat jelölik ki, amelyeket évezredekig használtak a különböző közösségek.

A rekonstruált és terepen is azonosított utak a térség középkori szerepét is más megvilágításba helyezik. Nem arról van szó, hogy a királyság eldugott szegletében bújtak meg e falvak, templomok, várak, hanem némiképp fordítva: a Keleti-Kárpátokat átszelő kisebb-nagyobb átjárók felügyeletére, védelmére telepítettek ide határőröket! Erre utal, hogy a térségben viszonylag sok lovas katonákra utaló lelet ismert (sarkantyúk, kardok, nyílhegyek, kengyelek, zablák).

Ezt a határvédő szerepet vették át a 13. században beköltöző székelyek, akik új falvakat és templomokat is létrehoztak, az akkoriban még kedvezőbb klímájú Csíkban. Régészeti leletek, helynevek és írott források is arról tanúskodnak, hogy a 18–19. században tűntek el a korábbi

Csatószeg (Szent Simon-plébániattemplom): kora Árpád-kori döngölt agyagalapozás

Kotormány: kijevi típusú ereklyetartó mellkereszt

lombhullató erdők (pl. tölgyesek) a medence belsejéből. A mostani Csík = fenyőerdő kép roppant csalóka, újabb fejlemény. Az Olt kiterjedt ártereiben a középkorban hasonló halász-pákász élet folyt, mint a Tisza mentén, a falvak mellett gyakorta halastavak voltak, a patakokon pedig mindenütt malmok jártak.

A 15–16. században már a csíki székelyek nemesek is (igen, voltak ilyenek) többfelé építettek több kőépületet is magába foglaló kúriákat. A sors fintora, hogy a leghatalmasabb családok egyike sem élte meg helyben a 17. századot. Az Andrássy, Becz, Balaskó, Lázár családok udvarházainak felhagyott telkeit már a beszédes Kőházkert helynevekkel írták le a 18–19. században, ugyanis egyetlen középkori épület sem élte meg lábon a jelenkort.

12. századi fazekaskemence maradványa

1533-ban épített tetőszerkezet Csíkszentgyörgyön

Függesztő nélküli bográcsCsíksomlyóról

A helyi múzeum jó esetben csak passzív szemlélője volt a régészek erőfeszítéseinek, hiszen sem szándéka, sem lehetősége nem volt, hogy önálló kutatásokat kezdeményezzen. A szükség jó motiváció, így nem véletlen, hogy minden új és külső lehetőségre lecsaptunk. Így kezdeményeztünk Erdélyben talán elsőként C14-es vizsgálatokat, talajradaros felméréseket és végső soron ennek köszönhető az erdélyi dendrokronológia megszületése is. Ez a módszer a fák és fából készült szerkezetek (födémgerenda, tetőszerkezetek, oltárok stb.) évgyűrűinek elemzésével képes keltezni az adott tárgyat vagy épületet (lásd: www.dendrolab.ro). A csíkszeredai labor ma már 400-nál is több erdélyi műemléknél (szász erődtemplomok, román fatemplomok, várak, haranglábak, középkori és újkori templomok tetőszerkezetei stb.) végzett kutatást és adott évre pontos (!) keltezést az építészeknek, művészettörténészeknek, illetve a tulajdonosoknak.

✿ ✿ ✿

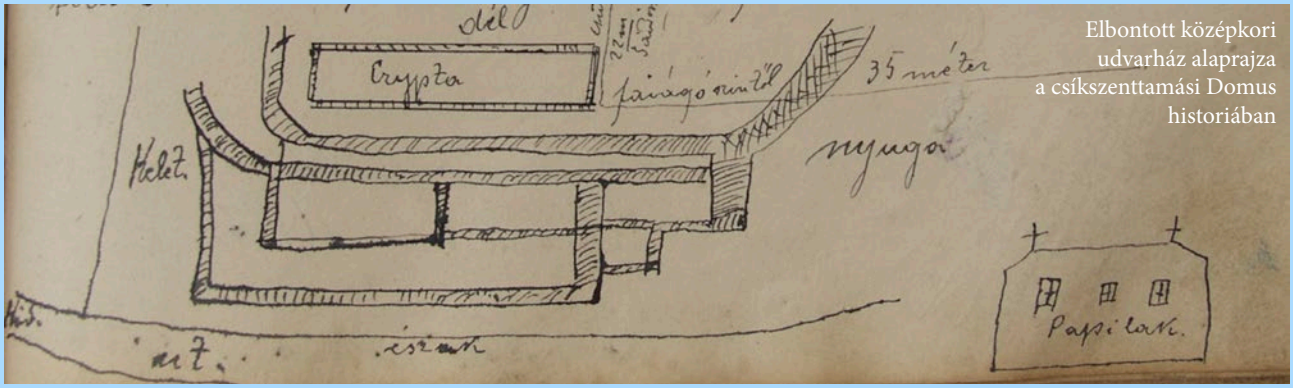

Elbontott középkori udvarház alaprajza a csíkszenttamási Domus historiában

A tasnádi református templom felújítását megelőző régészeti kutatások

Szőcs Péter Levente
Szatmár Megyei Múzeum

Történeti adatok

Tasnád az egykori Közép-Szolnok vármegye északnyugati sarkában feküdt, az Ér folyó völgyét délről határoló Érmelléki-dombság peremén. Sorsa a középkor során összefonódott az erdélyi püspökséggel: több más környékbeli településsel együtt a püspök birtoka volt. Az első írott forrás Tasnádról 1246-ból származik, ekkor a püspök a tatárjárás miatti újjáépítését szerette volna előmozdítani a királytól nyert kiváltságokkal, amelyek alapján a település lakói városi jogokat nyertek: szabadon választhattak bírót, vásárt tarthattak és áruik után vámkedvezményeket kaptak. Az erdélyi püspök idővel meglehetősen nagy uradalmat alakított ki Tasnád központtal, a 15. században már tíz közeli falu tartozott ide egészen vagy részben.

A tasnádi református templom (képeslap, 1900 körül)

Mivel Tasnádon maga a püspök volt a birtokos, a kegyúri jogokat is ő gyakorolta, a plébániatemplom fontosságát ennek titulusa is jelezte: Szent Mihály arkangyalról nevezték el, aki az erdélyi egyházmegye és a székesegyház védőszentje is volt. Továbbá a plébános nem egyszer főesperesi tisztséget viselt, illetve a püspök Meszesen túli területeken illetékes vikáriusa volt, így zömmel Tasnádon folytak a vikáriusi szék perei, mégpedig a plébániatemplom sekrestyéjében (mint azt két oklevél is bizonyítja 1494-ből, illetve 1517-ből). A hasonló mezővárosok egyházi szervezetét messze felülmúló összetettségű struktúrára utal, hogy a források a plébános mellett több presbiter, skolasztikus és oltárigazgató nevét is fenntartották; a plébániatemplomban összesen 15 oltárt említenek, és 1548-ban 18 papi tulajdonban lévő házat írtak össze az adószedők.

A reformáció a 16. század közepén hódított teret Tasnádon, ekkortól egészen máig a templomot a helyi református egyház használja. Előbb 1658-ban egy tatár pusztítás, majd a következő évtizedek kuruc felkelése és szabadságharca során többször is megrongálódott a templom, gyaníthatóan ekkor omolhatott be a hajó boltozata is. A szatmári békét (1711) követő évtizedben a templomot kijavították és újra befedték; a nyugati bejárat elé 1822-ben egy barokkos stílusjegyeket viselő tornyot, míg a déli oldalra 1902-ben egy portikuszt építettek.

Szentségtartófülke a szentély északi oldalán

Az elfalazott sekrestyeajtó

Az elfalazott kapu a hajó északi oldalán, előtte a 2010-ben nyitott szelvény

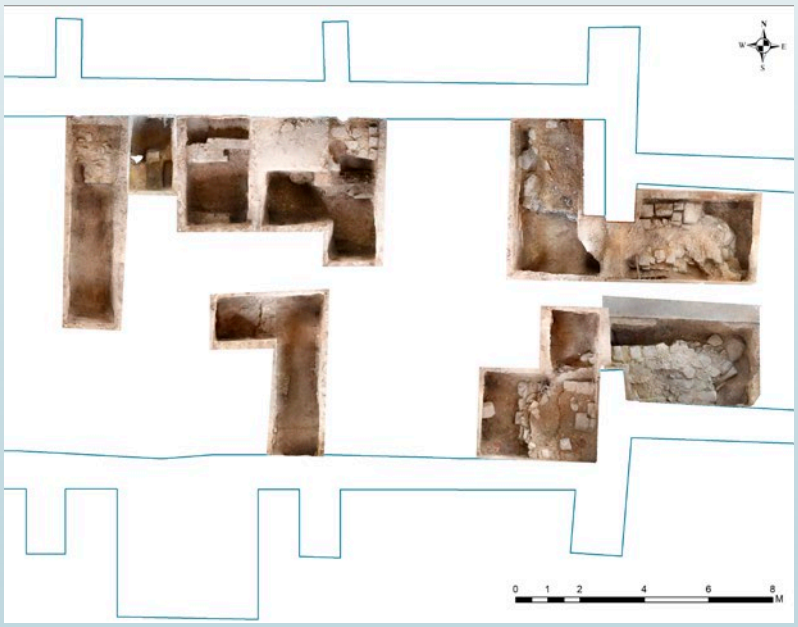

A templombelsőben kutatott szelvények a feltárt falazatokkal (fotogrammetria: Belbe Sebastian, 2022)

A templom épülete

Fontosságának és szerepének megfelelően a tasnádi templom a környék középkori eredetű templomai közül a legnagyobb méretű és építészeti részletei is elsőrangúak. A téglalap alakú hajóhoz (27×12,5 méter) nyújtott, három boltszakaszos, sokszög záródású szentély (14,3×8,5 méter) csatlakozik. A hajót és a szentély falait magasra nyúló, kétosztatú támpillérek támasztják – ezek a sarkoknál átlós állásúak, máshol viszont egyenesen csatlakoznak. A templomot vegyesen, téglából és tört kőből falazták, az ajtó- és az ablakkereteket homokkőből faragták. Valamennyi ablak a déli oldalon nyílik (az egyetlen kivétel a nyugati oromfal ablaka volt, amelyet azonban a torony építésekor elfalaztak). Az ablakok kialakítása egységes: mind háromosztatú, a csúcsívekben mérművel, mintázatuk a szentélynél egyszerűbb, a hajónál valamivel összetettebb. A középkorban a templomnak három bejárata volt, közülük az északit az újkorban elfalazták, de ennek is megmaradt a szamárhátíves kőkerete, átmetsződő bordákkal. A szentélyt tehát háromszakaszos keresztboltozat fedi, a bordákat indító konzolokon sima címerpajzsok vannak, ahogy a boltzáradékokon is. Az egyetlen ábrás pajzs az északi fal első konzolja, amely esetén a pajzsfőn az 1476-os évszám látható, alatta az osztott pajzs jobb oldala ötször vágott. A hatalmas belterű hajó egykori boltozatára a megmaradt falpillérek és falívek utalnak.

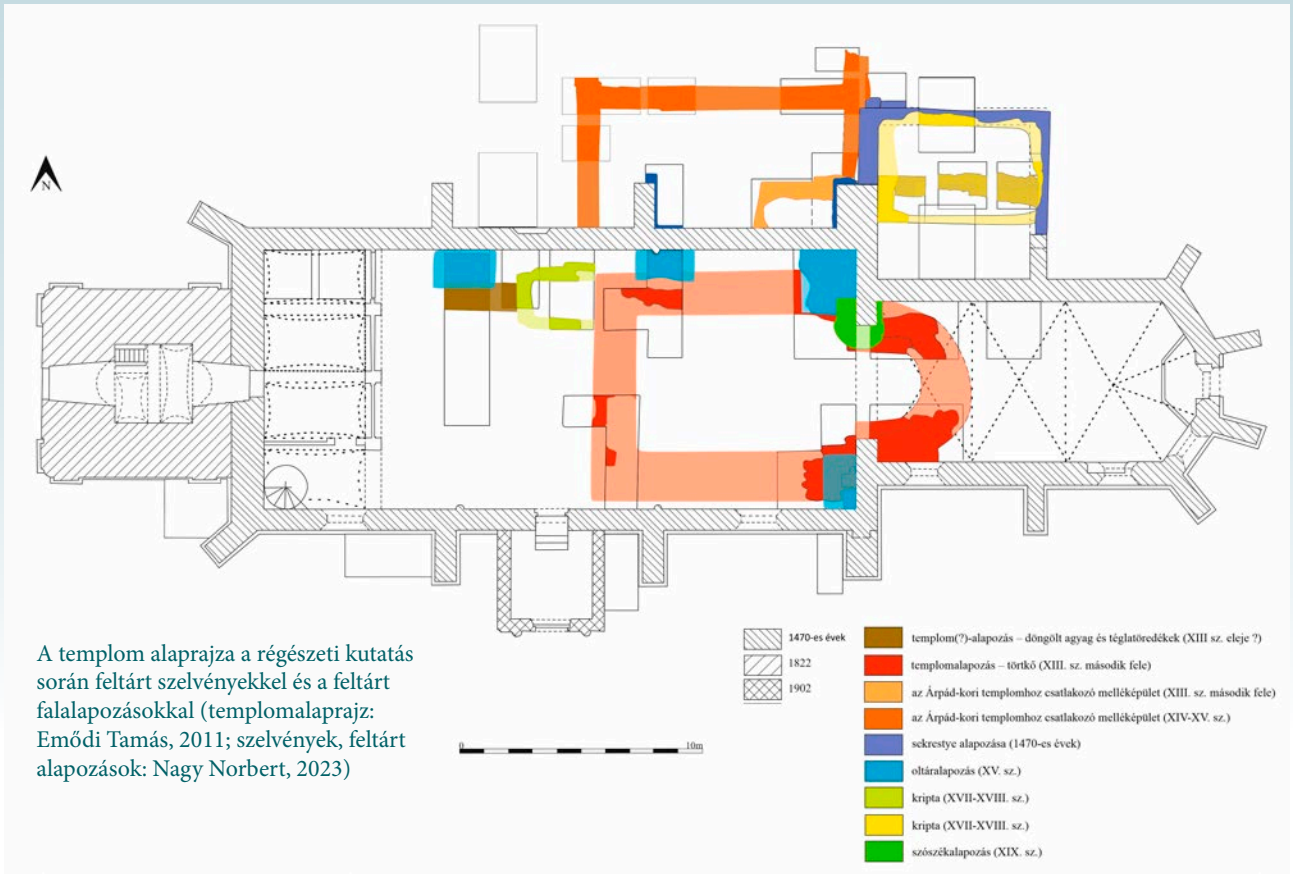

A templom alaprajza a régészeti kutatás során feltárt szelvényekkel és a feltárt falalapozásokkal (templomalaprajz: Emődi Tamás, 2011; szelvények, feltárt alapozások: Nagy Norbert, 2023)

Az M3 sír mellékletei: gyöngyök és ezüst S végű hajkarika (S8/2022 szelvény)

A szentélyben 2010-ben és 2022-ben végzett falkutatások során kibontották a papi ülőfülke keretét, a két szentségtartó fülkét, továbbá a középkori sekrestyeajtót is. Mindegyik faragvány erősen csonka, de a megmaradt részletek alapján igen színvonalas munkákról van szó. Így például az egyik szentségtartó fülke szamárhátíves, kúszóvirágokkal díszített keretét három tornyocska koronázta.

A megmaradt részletek zöme az említett pajzsfőn is látható 1476-os évhez köthető, némelyik azonban későbbi stílusjegyeket visel magán. Mindezekből kiindulva a ma is álló templom építését Geréb László erdélyi püspökhöz szokás kötni, aki nem mellesleg anyai ágon Mátyás király közeli rokona volt. Ez a kapcsolat magyarázhatja a királyi udvarból induló stíluselemek jelenlétét. A templom jelentős értékeihez tartozik a 19. század első felében készített biedermeier faragott szószék, az úrasztala és a papi stallum, valamint az 1631-es évszámot viselő kehely is, amelynek talpa viszont középkori eredetű.

Arany S végű hajkarika (S3/2022 szelvény, szórvány)

Szerecsenfejes denár, Nagy Lajos, CNH II 89 (S1/2019 szelvény, szórvány)

Régészeti kutatások

A régészeti kutatásokra a jelenleg is folyó, teljes körű felújítást megelőzve 2010-ben, 2019-ben, valamint 2022-ben és 2023-ban került sor a Szatmár Megyei Múzeum szakmai felügyeletével. A ma is álló épület legnagyobb részt az 1470-es évekbeli vagy azt követő építkezés eredménye, így az egyik legfontosabb megválaszolásra váró kérdés az volt, hogy milyen volt a korábbi templom. A várakozásnak megfelelően a belsőben több újkori padló nyomát figyelhettük meg, és számos temetkezés nyoma is előkerült, amelyek a belsőben szinte mindenütt bolygatták a korábbi rétegeket és struktúrákat.

Középkori bronzcsörgő (S7/2022 szelvény, szórvány)

A hajóváll vonalában előkerült egy meglehetősen vastag (180–190 cm), kőből készült alapozás, sőt a diadalívtől megóvva a felmenő részt képező faragott kváderkövek is megmaradtak. Az alapozás széles volt, de nem mély, a megfigyelt felmenő résztől a talpig kb. 90 cm, az alapozás alatt a bolygatatlan altalaj jelentkezett. Egy kora újkori koporsós temetkezés a kőalapozás keleti záródását bolygatta, de a kétoldalt kirajzolódó ívből kikövetkeztethető, hogy eredetileg ez félköríves lehetett. Ez, valamint a felmenő részből megmaradt faragott kváderkövek utalnak arra, hogy ide eredetileg egy félköríves záródású templomot építettek, amely a 13. század második felétől a gótikus templom megépítéséig állhatott. A korábbi templom válla egybeesett a mai templom diadalívének vonalával (tulajdonképpen az utóbbi ráépült arra, és így őrizte meg az eredetit), míg nyugat felé a mai templomfalat szorosan a korábbi mellé építették. E megfigyelések arra utalnak, hogy – más középkori templomátépítésekhez hasonlóan – az új, nagyobb templomot a korábbi köré építették. A korai templom nyugati záródásának helye a bolygatások miatt bizonytalan, csak néhány megmaradt falcsonk utal arra, hogy a mai déli bejárat vonalától valamivel keletebbre lehetett.

Szürke, finom anyagú kerámiaedény töredéke, sárkányalakkal díszítve (S8/2022 szelvény, szórvány)

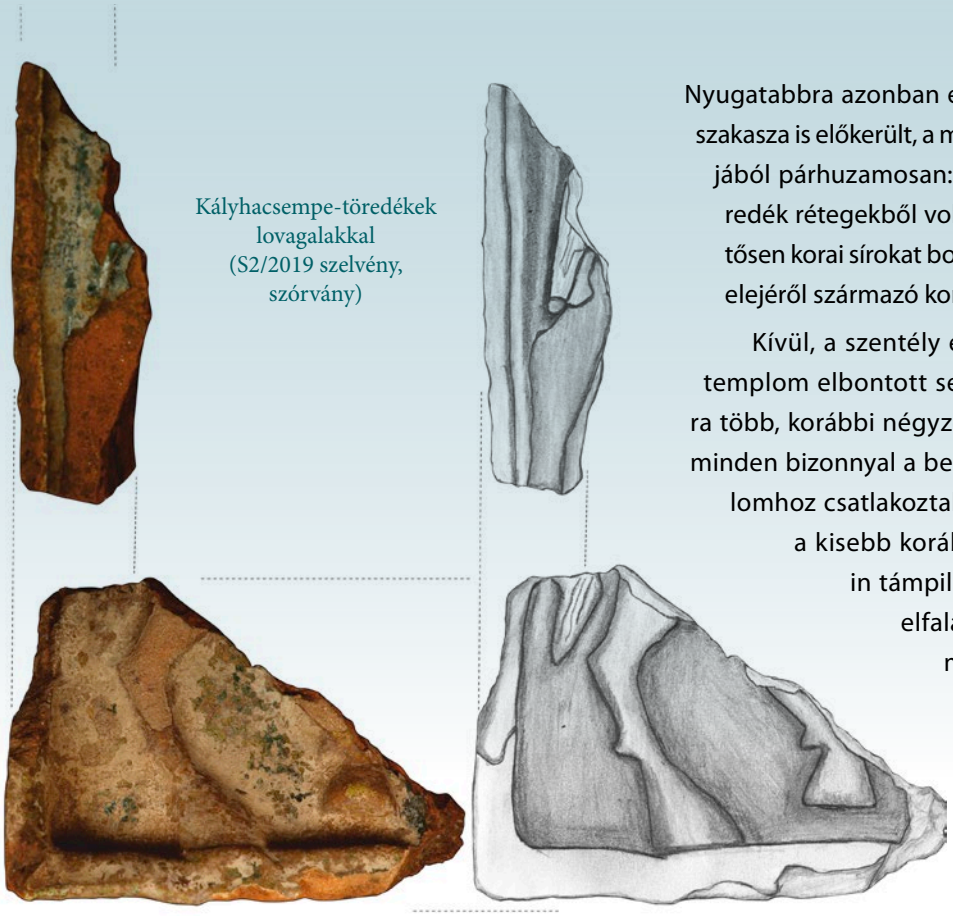

Kályhacsempe-töredékek lovagalakkal (S2/2019 szelvény, szórvány)

Nyugatabbra azonban egy még korábbi alapozás egy szakasza is előkerült, a mai templom északi falával nagyjából párhuzamosan: ez döngölt agyag- és téglatöredék rétegekből volt kialakítva. Mivel ez meglehetősen korai sírokat bolygatott, ezért ezt is a 13. század elejéről származó korai templom részletének véljük.

Kívül, a szentély északi oldalán előkerült a mai templom elbontott sekrestyéje is, mellette nyugatra több, korábbi négyzetes épület alapozásával. Ezek minden bizonnyal a belsőben feltárt félköríves templomhoz csatlakoztak, mégpedig két periódusban: a kisebb korábbi, míg a nagyobb – a sarkain támpillérrel – későbbi. A hajó északi, elfalazott bejáratának küszöbe 1,3 méterrel mélyebben van, mint a sekrestyeajtóé, ezért egy jelentős járószintemeléssel járó átépítéssel kell számolnunk a középkor folyamán.

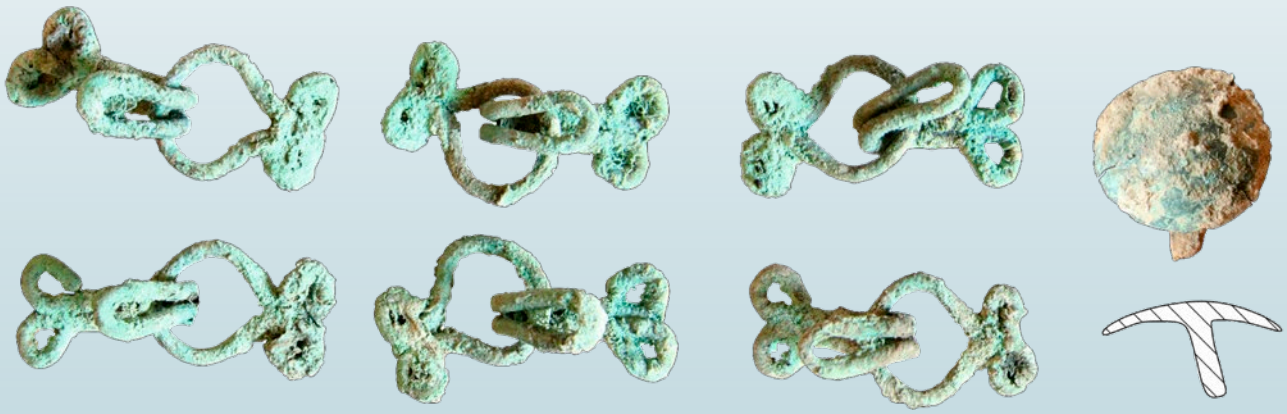

Ruhakapcsok (S2/2010 szelvény, M2 sír)

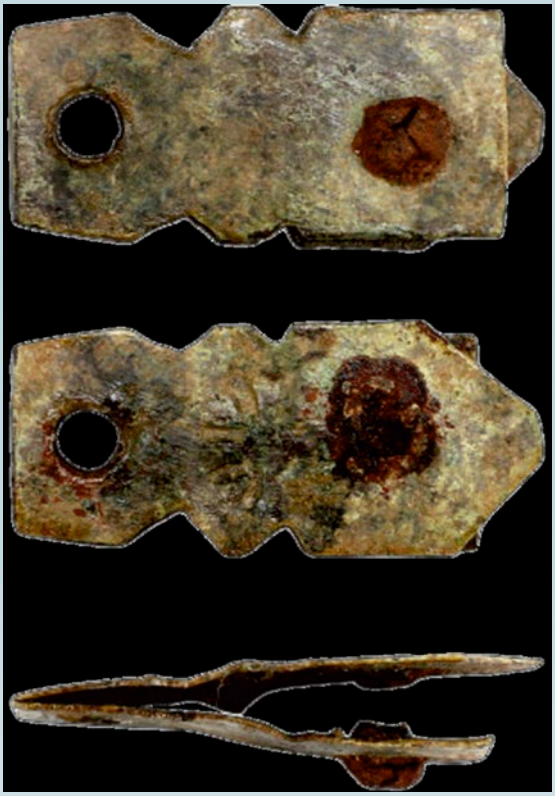

Bronz szíjvég (S9/2023 szelvény, szórvány)

A hajó belsejében több temetkezés is előkerült, köztük falazott kripták, noha ezeket a 18–19. század fordulóján felszámolták, s ekkor a templombelső többi sírját is megbolygatták, ezért a sírmellékletek nagyobb része másodlagos helyzetből került elő. Az egyik legkorábbi sír szerencsés módon azonban csak részben bolygatott: az említett korai, döngölt agyag- és téglatöredékek rétegéből álló alapozás alatt került elő, benne hat gyönggyel és egy ezüst S végű karikaékszerrel. Szórványként került még elő egy további arany S végű karika, egy gömb alakú bronzcsörgő, egy sárkány alakkal díszített, finom anyagú szürke kerámiaedény töredéke, Nagy Lajos szerecsenfejes denárja, valamint néhány kályhacsempe-töredék, amelyek a lovagalakos kályha köréhez köthetők. Az újkori sírok mellékletei közül néhány ruhakapocs, szíjvégek, sodrott drótból kialakított ruházati tartozék és koporsóveret említhető. A feltöltésből a hajó beomlott bordáinak néhány töredéke is előkerült.

Bordatöredékek (S1/2022 szelvény, a feltöltésből)

Sófalvi András

Egy rommá vált székelyföldi templomvár:

Homoródszentmárton

A templomvár egy egyházi épület (templom, kápolna, kolostor) körül a korabeli hadiépítészeti ismeretek alapján kialakított erődítmény (lőréses védőfal, védőtornyok, védőárok stb.). Előfordult az is, hogy a templomtest is erődítést kapott (lőréses emelet a templom egésze vagy egy része fölött, védőtorony a szentélynégyzeten), ezekre a szakirodalom általában az erődtemplom kifejezést használja; hasonló jelentésű fogalmak (szinonimák): templomerősség, templomerődítmény.

Erdély két történelmi régiója, Szászföld és Székelyföld a templomvárak hazája, épített örökségük különleges színfoltját képezik a templomok körül létesített erődítmények. A késő középkorra egyre súlyosabbá vált oszmán-török támadások hatására e sajátos jogállású, magas szintű önkormányzatisággal rendelkező területek népeinek önvédelméről kellett gondoskodniuk. A szabad királyi városok (Brassó, Nagyszeben, Segesvár, Marosvásárhely) komplex városerődítéseket építettek királyi jóváhagyással. Az alacsonyabb jogállású települések (mezővárosok, falvak) önvédelmi formája lett a templomvár. Írott források tanúskodnak arról, hogy egyes templomok köré vont erődítéseket királyi, majd fejedelmi rendelet hagyott jóvá (pl. Nagysink és Szentágota Mátyás király, Homoródszentmárton erődítését pedig Bethlen Gábor idején).

Részletek a középkori templom északi hajófalát díszítő Szent László-legendát (fent) és Antiochiai Szent Margit vértanúságát (lent) ábrázoló freskókról (a másolatot készítette: Huszka József, 1882; őrzési helye: Néprajzi Múzeum gyűjteménye, R 10239)

Szentmárton és egykori leányegyházai az I. katonai felmérésen
(I. katonai felmérés. Erdély. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára. Budapest. Jelz.: B IXa 1123. Lépték: 1:28.800. 194. térképlap)

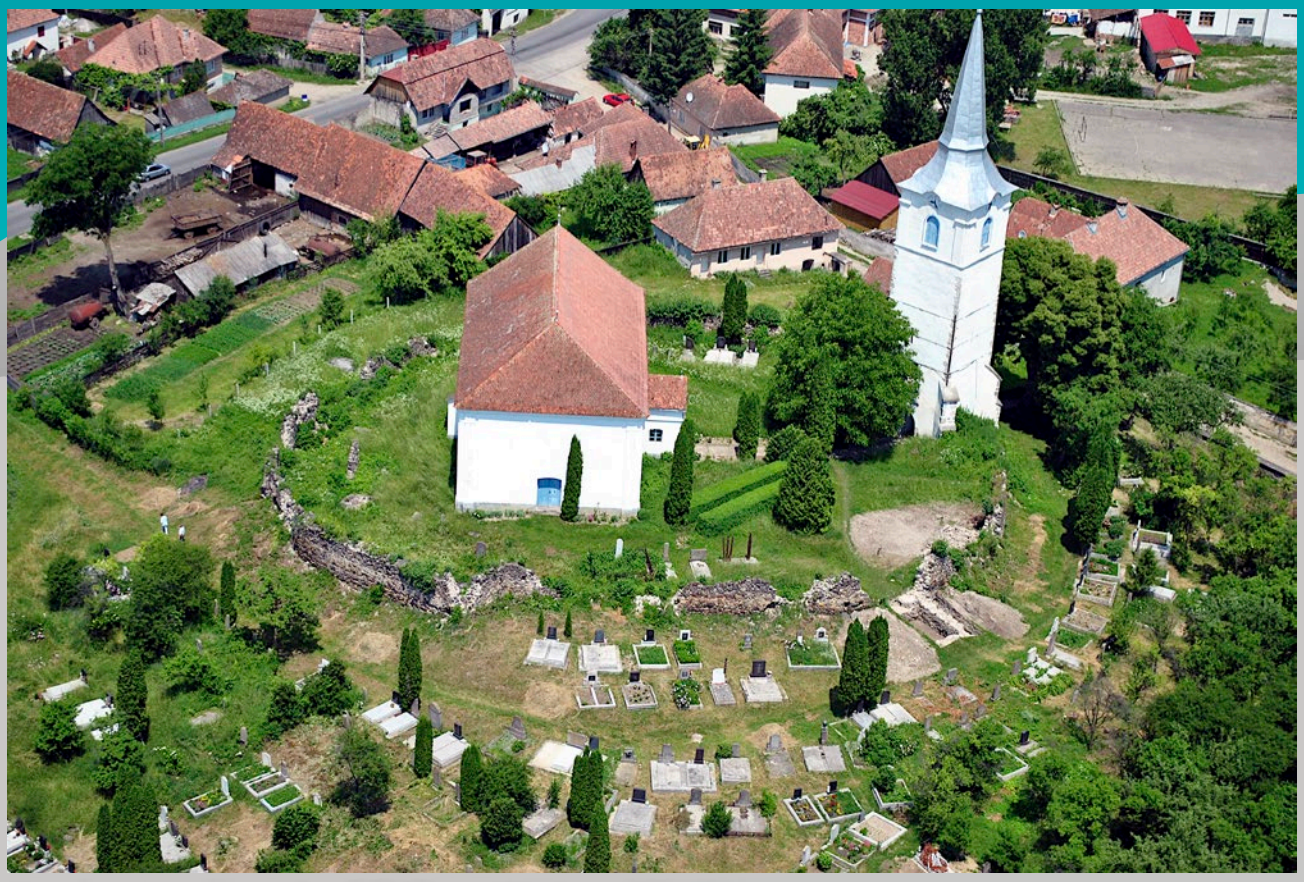

A templomvár maradványai a levegőből, déli nézet, 2011 (a szerző felvétele)

Az erdélyi templomvárak között néhány ikonikus, az UNESCO világörökség részét képező épületegyüttest találunk (Berethalom, Szászfehéregyháza, Nagybaromlak, Prázsmár, Székelyderzs), melyek kissé beárnyékolják a kevésbé impozáns, ám ugyancsak szemet gyönyörködtető szász és székely templomvárak százas nagyságrendben épült sorozatát (csak néhány példa: Homoród, Lesses, Illyefalva, Nagyajta, Sepsiárkos). E sorba kívánkozik esetpéldánk, Homoródszentmárton is, mely a 17. században Udvarhelyszék egyik legjelentősebb templomerődítménye volt. A 20. század második felére rendkívül romossá vált

Megégett, az emeletről lezuhant padló a délkeleti védőtoronyban, 2. szelvény, 2011 (a szerző felvétele)

A védőfal 4. számú kétágú lőrése kívülről, 2011 (a szerző felvétele)

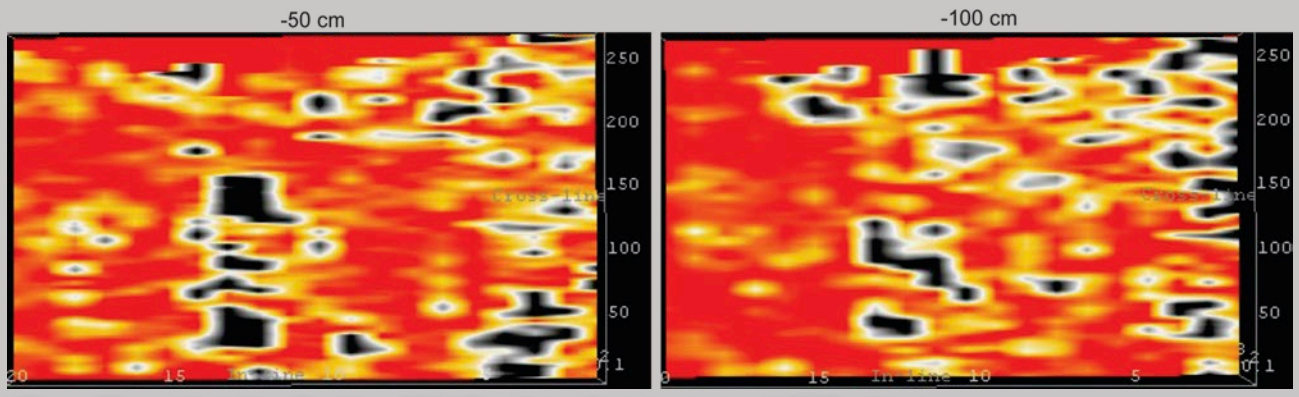

A homoródszentmártoni templomvár geofizikai kutatása – a kaputorony nyugati oldalán végzett vizsgálat színképe -50 és -100 cm mélységekben, 2010 (készítette: Geoservice Kft.)

épületegyüttes egykori szerepét és méltó helyét történelmi emlékeink között a történeti források és a közelmúltban végzett régészeti kutatások (2011–2014) eredményei alapján tudjuk rekonstruálni.

Az utak találkozásánál létrejött Szentmárton a középkorban a Nagy-Homoród völgyének legjelentősebb plébániája volt, több leányegyházzal. Román kori, a 15–16. század fordulóján gótikus szentéllyel átépített templomát kőből rakott cinteremfal övezte, az északkeleti oldalon többszintes, lőrésekkel áttört kaputoronnyal. E templomból mára mindössze egy kőfaragvány maradt ránk, ugyanis az épületet 1888-ban elbontották. Szerencsére azonban Huszka József elkészítette a felmérését, és lemásolta a falképeit. Közülük a legértékesebbek a Szent László-legendát és Antiochiai Szent Margit vértanúhalálát ábrázoló freskóciklusok, melyek a hajó falait díszítették.

A szentmártoni templomvár létrejötte egy sajátos 17. századi esemény következménye, és szorosan kapcsolódik Bethlen Gábornak a fejedelmi trónt megszerző fellépéséhez. Báthory Gábor fejedelem eltávolítására 1613 kora őszén Erdélybe többezres oszmán haderő érkezett, élükön a krími tatárokkal, amelyhez csatlakoztak a havasalföldi és moldvai vajdák seregei is. A Barcaságban megjelent hadak egyik portyaszerző akciójuk során eljutottak a Homoród mentére is, feldúlva a szentmártoni templomot – ahogyan erről később, I. Rákóczi György 1636-ban kelt privilégiumleveléből értesülünk. Az egyház oly mértékű károkat szenvedett, hogy a közösség és vezetői alapvető ellenintézkedésre szánták el magukat: a templom körüli falat védhető várrá, korabeli szóhasználattal templomkastéllyá alakították. A munkálatokat már az új fejedelem támogatta, kősóadománnyal segítve az építkezéseket – tudjuk meg ugyanabból az okiratból. A templomvár építéstörténetének becses forrása két 1625-ben kelt püspöki levél, ezekből kiderül, hogy az építkezések menete ekkorra teljesen elakadt, ugyanis a leányegyházak (Lókod, Kénos, Gyepes, Abásfalva, Keményfalva) nem voltak hajlandók azt támogatni, és a továbbiakban az erődítések terhe Szentmártonra hárult, így az erődítmény kivitelezése egy elhúzódó folyamat lett.

A délnyugati várfalszakasz belülről, 2011 (a szerző felvétele)

A 2. számú lőrés, melyet később elzártak a keleti kőépület belső osztófalával, 23. szelvény, 2014 (a szerző felvétele)

A keleti védőtorony lenyomata a várfal külső oldalán, 2011 – zölddel jelölve a torony belső szintjeinek gerendafészkei (a szerző felvétele)

A keleti oldalon állt kőépület pincéjének bejárata az elpusztult fakeret lenyomataival, 7. szelvény, 2012 (a szerző felvétele)

A várépítést gyakorlati szempontok határozták meg: a védőövet a középkori cinteremfal nyomvonalán alakították ki, visszabontva azt a korabeli felszínig, és az alapokat megköpenyezve húzták rá a lőréses védőfalat. Az ovális várfal holttereit viszont csak úgy tudták kiküszöbölni, hogy az átlagosnál több védőtornyot kapcsoltak hozzá, összesen hetet (a kaputoronnyal együtt nyolc védőtornya volt a templomvárnak). A tornyok létesítésében tervszerűség ragadható meg: az első periódusban a várfallal együtt a délkeleti és délnyugati védőtornyok épültek meg, ezt onnan tudjuk, hogy szerves kötésben állnak a cinteremfalhoz illesztett köpenyezéssel. A szerkezetükben található eredeti lőrések szemöldökgerendáinak dendrokronológiai elemzése kimutatta, hogy ezek 1624–1628 között kivágott fákból származnak.

A várfal keleti szakaszán az egyik lőrést később elfedték a falhoz másodlagosan kapcsolt védőtoronnyal, illetve belülről egy kőépülettel. Az utóbbi északi, földbe mélyedő terének járószintje alatti sír (a templomvár területén a középkori hagyományokat folytatva még ekkoriban is temetkeztek) földjéből olyan kerámiatöredékek kerültek elő, melyek a 17. század második harmadára/közepére keltezik a keleti védőtorony és a belső épület létrehozását.

A négyzetes alaprajzú védőtornyok Orbán Balázs megfigyeléseivel összhangban kétszintesek voltak, kivételt a keleti torony és a délnyugati védőtorony mellé másodlagosan – feltehetően az 1661. évi török–tatár támadást követően – épült sokszögű védőművek képeztek, ezeknek három szintje volt rekonstruálható a régészeti feltárások és a falszövetvizsgálatok alapján. A tornyok szintjeit a vár udvaráról külön ajtókon lehetett megközelíteni, a felsőket falépcsőkön keresztül, mint Székelyderzsen. A szász és székely templomvárak védőfalait általában koronázó

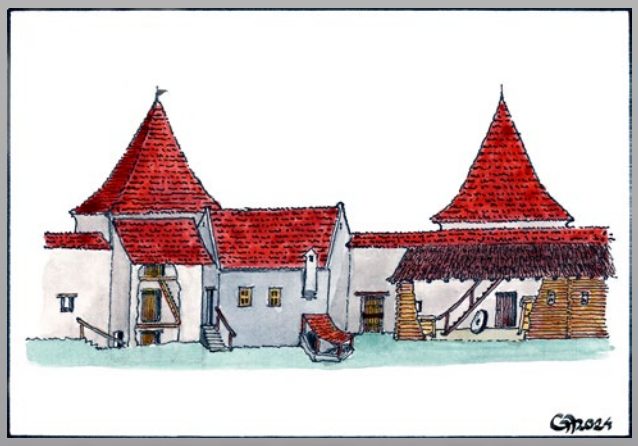

A templomvár keleti oldalának belső nézete a kéttraktusú kőépülettel és a délkeleti torony belső oldalán állt faépülettel, rekonstrukciós kísérlet, 17. század közepi állapot (a szerző adatai alapján rajzolta: Gyöngyössy János)

ún. gyilokjáró egyértelmű nyomait nem sikerült kimutatni Szentmártonban. A várfal szerkezetében a korabeli járószinttől derék- vagy vállmagasságban elhelyezett lőréseket a várudvarról működtették. A napjainkban még álló, helyenként 4 méter magas várfalak fölött nemigen van realitása egy védőfolyosó rekonstruálásának, ugyanis a fal vastagsága alig 1 méter, ez pedig nem bírt volna el mégy egy ilyen szerkezetet. Nem zárhatjuk ki ugyanakkor annak lehetőségét, hogy a várfal bizonyos szakaszain mégis volt gyilokjáró, mint pl. a nyugati oldalon, ahol a mai belső járószinttől 2,1–2,4 méter magasságban három gerendafészek is látható.

A szentmártoni régészeti feltárások további izgalmas felfedezésekkel leptek meg bennünket. A keleti falszakasz belső oldalán kétosztatú, a kora újkori járószinttől közel 1 méter mélységben földbe ásott, pincegádorral ellátott kőépület maradványai kerültek felszínre. Az épület északi térfeléből a keleti védőtorony szintjeit lehetett elérni. A kaputorony nyugati oldalán részlegesen feltárt, szintén alápincézett kőépület kiterjedését a geofizikai kutatás alapján 7-8×5 méterre becsülhetjük.

Az épülettel átellenben, a várfal külső oldalán napvilágra került oszlopszerkezetű, csempés tüzelővel rendelkező faépület funkcióját az 1625-ben kibontakozó vita

A dendrokronológia a mérsékelt égövben nővő fák évgyűrűinek összehasonlításán és elemzésén alapuló természettudományos keltezési módszer. Elve az, hogy egy bizonyos földrajzi régióban egy-egy fafaj egyedei ugyanolyan évgyűrűt növesztenek, melyek minden évben különböznek a klimatikus tényezőknek megfelelően (statisztikai számítások szerint a történelem folyamán nulla a valószínűsége annak, hogy harminc egymást követő év /fa/gyűrűinek sorozata újra megismétlődjön). Alapja az ún. mesterkronológia, ez egy olyan több száz éves évgyűrűsorozat, amely sok-sok történelmi faszerkezetből nyert minták egymáshoz való illesztéséből (átlapolásából) állt össze; az újonnan vizsgálatra kerülő történelmi faszerkezetből (templom, vár stb.) vett mintát erre a mesterkronológiára illesztve megállapítható a kérdéses fa kivágásának ideje évre pontosan vagy néhány év eltéréssel annak függvényében, hogy a fának megvolt-e a kérge, illetve külső évgyűrűi.

A gyilokjáró a várfal tetején vagy felső szintjén húzódó védőfolyosó, külső oldalán lőréses mellvéddel; a korai váraknál ezt falvastagságban alakították ki a pártázatos lőrésfokok mögött; korszakunkban az erdélyi templomváraknál a védőfolyosó szinte kivétel nélkül a várfalba beépített fatámaszokra (konzolokra) helyezkedett, a lőrések pedig a falazatba mélyedtek, köztük függőleges vagy ferde kilövésű gyilkos lyukakkal (a magyar szaknyelv ezeket szuroköntőknek nevezi).

A geofizikai kutatás során egy műszer révén a földbe juttatott elektromos áram vagy elektromágneses hullámok a felszín alatti rétegek/jelenségek ellenállását jelzik; az így észlelt, a környezetüktől eltérő anomáliák (rendellenességek), melyek az anyagszerkezetek sűrűsége szerinti színképfelbontásban jeleníthetők meg, információkat szolgáltatnak a kutató számára a földben rejlő régészeti struktúrákról (árkok, falak, gödrök stb.).

A délnyugati védőtorony falmaradványai és átalakított földszinti bejárata, 10., 13. szelvény, 2012 (a szerző felvétele)

Restaurált ládazár a délkeleti védőtorony belső rétegződéséből, 2. szelvény (a szerző felvétele)

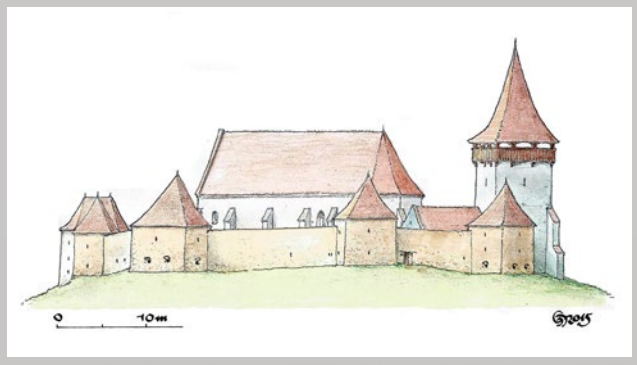

A szentmártoni templomvár külső, déli nézetének rekonstrukciós kísérlete a 2011–2014 között végzett régészeti kutatások eredményei alapján
(a szerző adatai alapján rajzolta: Gyöngyössy János)

oklevelei alapján tudtuk meghatározni. Az okiratokból kiderül, hogy az iskola a szentmártoniak megítélése szerint nem megfelelő helyen van, mivel közel esik a toronyhoz, és félő, hogy az ellenség az iskolába behatolva elpusztítja a harangtornyot, emiatt az anyaegyház át akarja majd helyezni az iskola épületét. Összevetve a régészeti adatokat az írott források tanúságával, kézenfekvő volt számunkra az értelmezés: eredetileg a középkori cinteremfal külső oldalához épült, feltárási eredményeink alapján 7,5 méter hosszúságú faépület adott helyet 1625-ig az iskolának, melyet ezt követően kőből építettek újra a várfalon belül. A kaputorony melletti cinteremfalszakasz teljes elbontása és a várfal északabbra helyezése szoros összefüggésben állt az északi védőtorony építésével, melynek padlóján 1625-ben vert denárt találtunk. Faépületek is álltak a várfalakon belül. Egy talpgerendás vagy boronaszerkezetű épület nyomait mutattuk ki a délkeleti védőtorony belső oldalán; hasonló épületeket az 1789. évi püspöki vizitációban is említenek. A régészeti kutatások során azonosított épületeknek több funkciója volt, akárcsak a védőtornyoknak: itt tárolták a faluközösség legféltettebb értékeit és adott esetben élelmiszerkészleteit; ellenséges támadások idején pedig lakóterekként szolgáltak. A templomvár kiépítésében jelentős szerepet vállaló Biró és Gál családoknak saját használatú védőtornyuk volt.

A 17. század második felére végső formáját elnyert szentmártoni templomvár a székelyföldi templomerődítések jellegzetes, egyedi vonásokkal rendelkező létesítménye. Sajátos építészeti és védelmi elemei a korabeli erdélyi és európai templomvár-építészet kultúrkincsei közé emelik.

Olaszkorsós kályhacsempe (17. század) az északi védőtorony padlójáról, 16. szelvény
(a szerző felvétele és rajza)

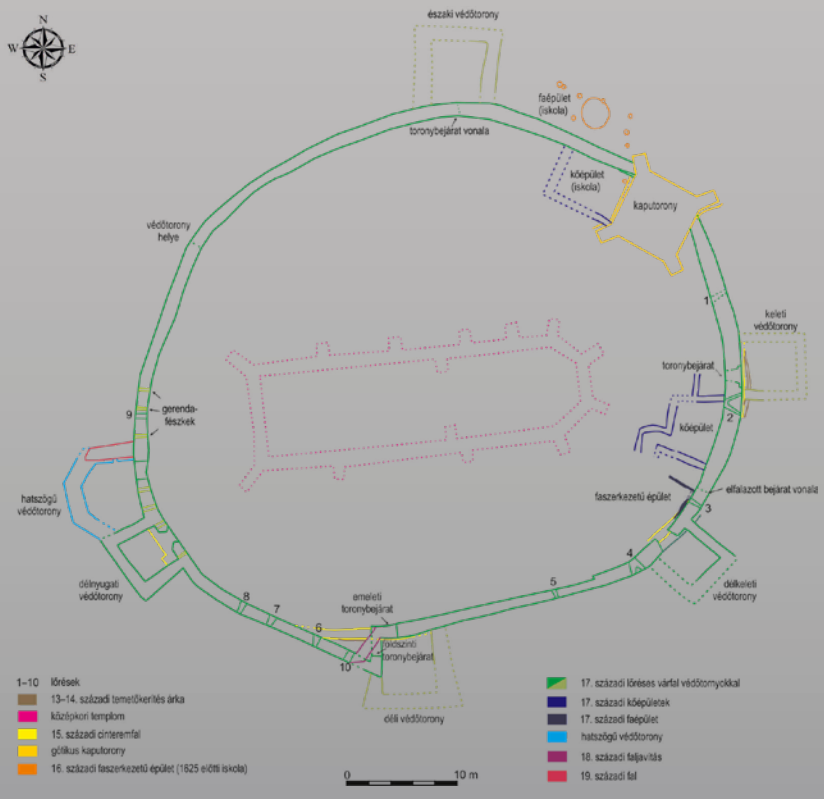

A szentmártoni templomvár periodizációs alaprajza a régészeti feltárások eredményei alapján, 2011–2014 (a Geoservice Kft. mérései alapján készítette a szerző)

Torma Zsófia,
az első magyar régésznő

Vindus Melinda
Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd

„Mennyivel magasztosabb feladatnak találom tehát azon ország múltjának felderítését, amely nemzetünk saját tulajdonát képezi. Hálátlan gyermek nevére számíthat, ki nem tud lelkesülni anyaföldjének jelene, jövője, sőt múltjáért." (Torma Zsófia, 1880)

Torma Zsófia portréja 1870/1880 körül
(forrás: Sofie von Torma, Archäologin (1882). Illustrirte Frauen-Zeitung (9)9, (Mai 1.), p. 1. [Titelblatt], Berlin. [ÖNB/ Bildarchiv Pf11.840 E(1)], URL: https://bit.ly/4a4gFe9)

1831-ben született az erdélyi Csicsókeresztúron. Édesapja Torma József történész, megyei királyi pénztárnok és országgyűlési képviselő, édesanyja Dániel Jozefa, erdélyi örmény nemesi család tagja. Édesapja amatőr régészeti érdeklődése révén Zsófiát már gyermekkorában lenyűgözték a különféle leletek, melyről így vall életrajzi vázlatában: *„Midőn néhai atyám, Torma József, a csicsókeresztúri birtokával szomszédos Ilosva község határán Gorgiána-Zutor római Castrum romajinak ásatásával foglalkozott, a kő- és cserépleletek halomszámra borították udvarunkat, azok törmelékei mint legkedvesebb játéktárgyak gyermekszobánk padozatát, melynek akkori boldog lakói Károly fivérem és én valánk."*

Szatmárnémetiben nevelőintézetben tanult. Édesanyja majd nem sokkal később édesapja elvesztése után nővéréhez költözött Hunyad vármegyébe, ahol magántanulmányai mellett testvére, Makray Laszlóné Torma Luiza gyermekit oktatta. Ekkor kezdte összegyűjteni kirándulásai alkalmá-

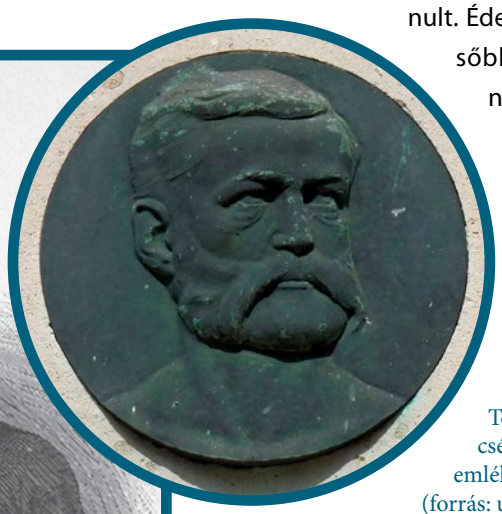

Torma Károly (1829–1897) bölcsészdoktor, régész, egyetemi tanár emléktáblájának részlete
(forrás: upload.wikimedia.org)

Torma Károly (1829–1897) jogi pályája mellett régészettel és epigráfiával is foglalkozott. Tevékeny része volt az aquincumi kutatások megindításában. Kivételes tehetségű kutató volt, aki 1878-ban egyidejűleg két professzori állással is bírt: a kolozsvári egyetemen a jogi, Budapesen a régészeti tanszéken.

Torma Zsófia portréja 1882 körül

val a környéken található köveket, csontokat, ősmaradványokat, melyeket eleinte a tanításhoz szükséges szemléltetőanyagnak szánt. Később a Magyar Királyi Földtani Intézet gyűjteményébe és számos múzeumba, földrajzi-paleontológiai társaságnak juttatott el gazdag ősmaradványanyagot.

Önálló életét Szászvárosban alapozta meg. Figyelme teljes egészében a tudományos pálya felé fordult, bár akkoriban ez az életút csak férfiaknak adathatott meg, de rátermettsége és hatalmas tudása utat nyitott. 1868-ban tagja lett a magyar geológiai társaságnak (Magyarhoni Földtani Társulat).

Torma Zsófia portréja 1899 körül

1875-ben Rómer Flóris és Pulszky Ferenc felkérte a következő évben Budapesten megrendezésre kerülő VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszusra előadást tartani Erdély kőkori régészeti örökségéről. 1875 tavaszán többször járt Tordoson, Vén András református tanító indíttatására. A helyszínen számos régészeti leletet talált, melyről az Archaeologiai Értesítőben is beszámolt. Levélváltást követően Rómer ösztönzésére kezdte el feltárni a tordosi neolit őstelepet 1875 őszétől és személyesen, leleteit és eredményeit bemutatva vett részt a kongresszuson.

Torma Zsófia első tudományos megmérettetése nem hozott osztatlan sikert a tudományos életében. A magyar kutatók, főként Pulszky Ferenc köre nem ismerte el szakmai felkészültségét, ellenben a nemzetközi kutatók közül többeknek felkeltette az érdeklődését a Tordoson előkerült leletegyüttes. 1879-ben jelent meg írásban első régészeti munkája 'Hunyad megye neolith telepei' címmel az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványában. Megjelenő cikkeinek és előadásainak hatására egyre több külföldi meghívást kapott nemzetközi konferenciákra és tanulmányutakra, mint például a Német Antropológiai, Etnográfiai és Őskortudományi Társaság rendezvényei vagy az 1880-as berlini kongresszus, így egyre többen megismerhették kutatásait.

A Torma Zsófia által Tordoson feltárt leletek és kontextusuk Tordos-Vinča-kultúra néven honosodott meg a régészetben. Az 1876-os kongresszuson bemutatott cserépmaradványokon látható szimbólumok, ill. „írásjegyek" (ékírásos, vonalas és rovásjelek) feltűnést keltettek.

Gyűjtési anyagaiban elsősorban Somoság krétakori kövületei, valamint a bujtori, rákosdi, lapugyi harmadkori csigatelepek leletei voltak. Ez utóbbiak jelentős szerepet játszottak a később ún. bujtur-lapugyi tercier (miocén) molluszka fauna feltárásában.

Részlet Torma Zsófia a VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszuson kiállított leleteiről (forrás: assets.4cdn.hu)

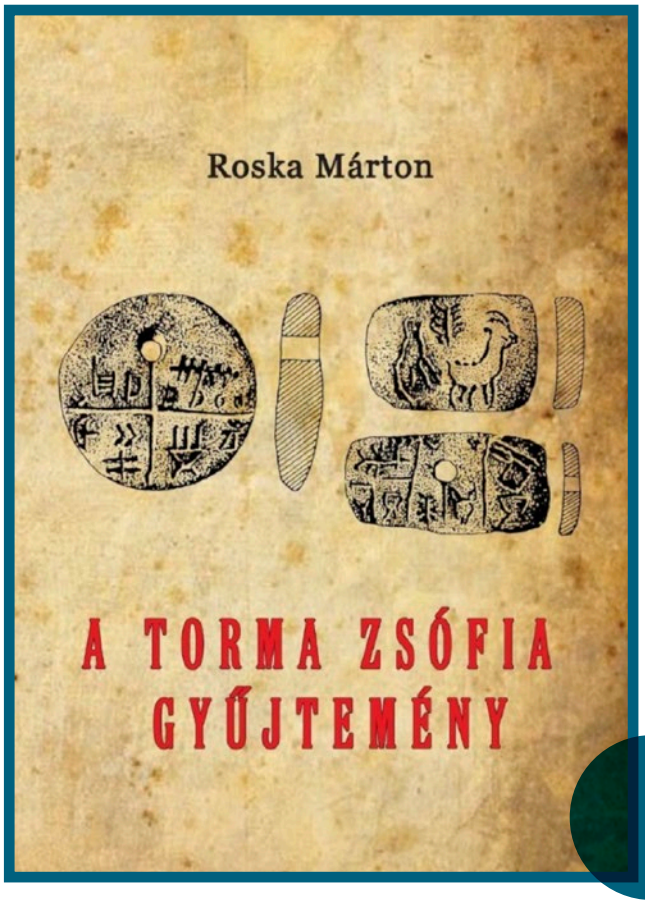

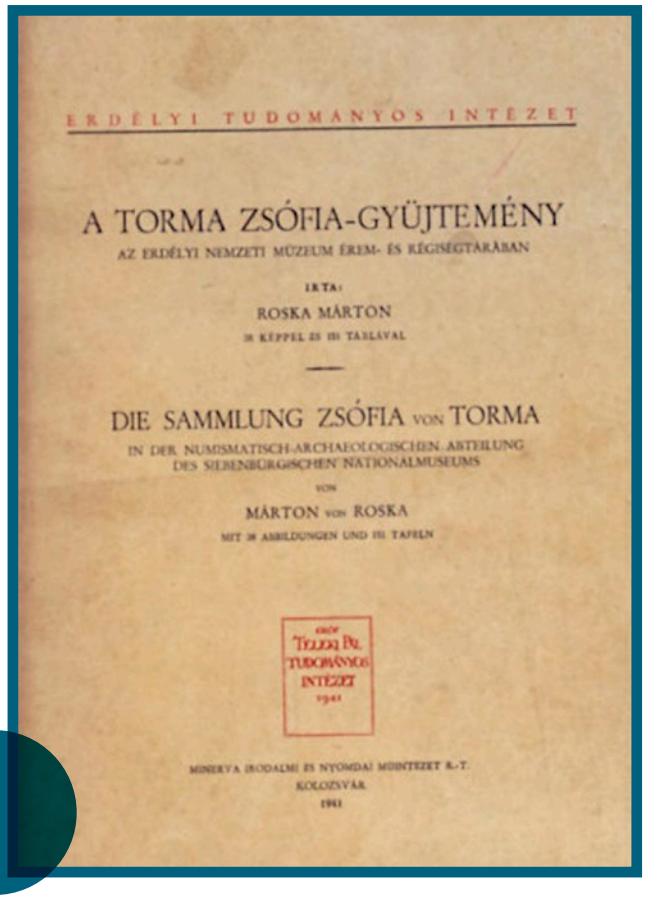

A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában

Fennmaradt leveleiből tudjuk, hogy kapcsolatban állt például Kossuth Lajossal, illetve Trója felfedezőjével, Heinrich Schliemann-nal is.

Egyik legnagyobb személyes sikerének az 1894-ben Jénában megjelent 'Etnografische Analogien Ein Beitrag zur Gestaltungs und Entwicklungsgeschichte der Religionen' című könyvet érezte. Ebben a különböző vallások és kultúrák közötti kapcsolatokat néprajzi analógiákra támaszkodva vizsgálta. Megjelenése után több európai egyetem is felkérte előadások megtartására.

Tordoson kívül kutatásokat végzett a nándori barlangban, ahol az utolsó jégkorszak és azt megelőző tercier periódusának emberi és állati nyomait vizsgálta, illetve kisebb ásatásokat és terepbejárásokat végzett Zsoszányon, Algyógyon. A barlangi régészeti kutatásokban Téglás Gábor volt munkatársa. Eredményeit naplókba jegyzetelte és dokumentációkba, cikkekbe rendezte össze. Ezeknek csak egy részét tudta kiadni, nagy mennyiségű anyag maradt halála után kéziratban. Torma Zsófia saját bevallása szerint *„hírnévre nem törve, feltűnést kelteni nem akarva egyszerűen megmentettem a Maros hullámaitól azokat a nagyon fontos leleteket, amelyek nem találtak hivatalos gyűjtőkre".*

Több mint tízezer régészeti leletet számláló gyűjteményt sokáig saját, szászvárosi otthonában állította ki, melyet az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára vásárolt meg 1891-ben ötezer forintért és évi nyolcszáz forint életjáradékért. A gyűjtemény feldolgozását később Roska Márton végezte el. Az anyag legnagyobb része Tordosról származik, a neolit korszakon kívül rézkori, bronzkori, kelta, római, népvándorláskori és szláv leleteket is tartalmaz. Kisebb része Nándorvályáról, a nándori barlangból, az algyógyi barlangokból, illetve Alsó-Fehér vármegyei Csáklyáról, a Szolnok-Doboka vármegyei Kuduról ismert.

A Magyar Tudományos Akadémia 1896-ban levelező tagjává választotta. Magyarországon nők csak 1895-től iratkozhattak be egyetemre, így 1899 májusában királyi engedéllyel kapta meg a kolozsvári Ferenc József Tu-

Vagyonának nagyobbik részét ásatásaira és gyűjteményének rendszerezésére fordította, másik részét pedig támogatás céljából iskoláknak és segélyalapítványoknak adta. Saját családja nem révén önfeláldozóan segítette az arra rászorulókat és szegényeket, jótékonysági munkákat vállalt, nem ritkán saját kényelmét háttérbe szorítva.

Téglás Gábor régész (1848–1916)

„Torma Zsófia élete végéig lángoló szeretettel csüggött tudományán. Élete nagy részét annak szentelte, sok örömet s vigaszt merített belőle. Munkájával ép oly komolyan és behatóan foglalkozott, mint bármely tudós férfi. Kiadványai, ismeretesek a művelt nemzetek tudósainak körében. Fő büszkeségét, múzeumát, melynek minden egyes tárgyát saját maga gyűjtötte, vagy ásta ki, sok bel- és külföldi szakember tekintette meg s méltányolta ismételve; némelyek messze földről is csak e gyűjtemény megtekinthetése végett utaztak Szászvárosra."

Földi maradványait 1908-ban Felpestre szállították a Makray-kriptába.

Torma Zsófia halála után erdélyi magyar régésznőre évtizedekig várnia kellett a tudománynak. Lakóné Hegyi Éva 1957-ben kezdett a Zilahi Múzeumban dolgozni. Szilágy vármegye kő- és bronzkora mellett rézkorral, római korral is foglalkozott, de érdeklődési körében a református asztalterítők is helyet kaptak.

A fiatalabb generációból Keresztes Tímea (Szilágy Megyei Történelmi és Szépművészeti Múzeum), Dr. Urák Malvinka (Erdélyi Nemzeti Múzeum, Kolozsvár), Demjén Andrea (Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós), Tóth Boglárka (Anno Domini Dendrolab, Csíkszereda), dr. Kelemen Imola (Csiki Székely Múzeum, Csíkszereda) és Kosza-Bereczki Judith (Csiki Székely Múzeum, Csíkszereda) törtek utat Erdélyben és viszik tovább a rájuk hagyott örökséget.

✿ ✿ ✿

dományegyetem rendkívüli bölcsészdoktori oklevelét, majd tiszteletbeli doktorrá választották.

1899. november 14-én hunyt el Szászvárosban. December 3-án a *Vasárnapi Újság* főcímlapján emlékezett meg róla Hampelné Pidszky Polyxena írásával:

Torma Zsófia-emlékplakett Szászvároson

GĂZDAC ALFÖLDY ÁGNES

MIRŐL MESÉL A GEPIDA NÉNI?

EGY RÉGÉSZETI KIÁLLÍTÁS SZÜLETÉSE

Kincsek, amelyek új megvilágításba helyezik a népvándorlás korát

A kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum az elmúlt évek egyik legjelentősebb vállalkozásába fogott: egy nagyszabású időszaki kiállítás keretében a népvándorlás korának kincseit mutatta be a nagyközönségnek. Az *Elfeledett harcosok és örök ékszerek* című tárlat 15 hazai és külföldi múzeum együttműködésével valósult meg, és olyan világhírű leletek kerültek most bemutatásra, mint a Szilágysomlyón talált kincsek, melyek most először voltak láthatók Erdélyben. A 18–19. században felfedezett, páratlan művészi értékű tárgyak jelenleg a bécsi Kunsthistorisches Museum, illetve a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében találhatók – a tárlat időszakára azonban visszatértek abba a régióba, ahol egykor napvilágra kerültek.

A kiállítás ötlete 2018-ban született meg, de a megvalósítást többek között a Covid-világjárvány is hátráltatta. Az eredeti elképzelés – a szilágysomlyói kincsek bemutatása – időközben kibővült, így a 2024 őszén megnyílt tárlaton már a Kr. u. 4–6. századi „barbár" elit bővebb régészeti hagyatéka került bemutatásra. A látogatók megcsodálhatták többek között a Pietroasán előkerült *(Kotló a csibéivel)* kincset, az apahidai fejedelmi sírok anyagát vagy a Kolozsvár-Szamosfalva környékéről előkerült kincslelet tárgyait is.

A tárlaton a Közép-Duna-medence gazdag népvándorlás kori régészeti örökségét szerettük volna bemutatni, hiszen a régió már az ókortól kezdve stratégiai jelentőségű volt – sőt, ma is az. A kiállítás célja tehát nem csupán a régészeti leletek bemutatása volt, hanem a történelmi narratíva újragondolása is. Habár háborúk és konfliktusok jellemezték ezt a korszakot, szerettük volna a változás és az átalakulás időszakaként is láttatni azt. Azt szerettük volna elérni, hogy a látogatók a kiállítást megtekintve más szemmel nézzenek a 4–6. században itt élő „barbár" népekre. A kiemelkedő ízléssel és kiváló mesterségbeli tudással készített ékszereket látva mindannyian elgondolkodhatunk azon, hogy a népvándorlás kora a közfelfogással ellentétben nemcsak a háborúk és pusztítás, hanem az intenzív kulturális kapcsolatok korszaka is volt. Meggyőződésünk, hogy a népvándorlás korának ismerete kulcsfontosságú az európai középkor, sőt, a mai Európa megértésében is.

A hun kort bemutató terem (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

Hun üstök romániai lelőhelyekről (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

Animációs térkép és tárló az első teremben (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

A szilágysomlyói aranylánc miniatűr eszközei (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

A kulisszák mögött – avagy hogyan lett a lehetetlenből valóság?

Egy ekkora volumenű kiállítás nem valósulhat meg átgondolt tervezés és jól működő csapatmunka nélkül. Kezdetben sokan kételkedtek abban, hogy a romániai jogi és pénzügyi környezetben, másfél év alatt egy ekkora nemzetközi kiállítást össze lehet-e hozni. Nekünk ez mégis sikerült – köszönhetően a lelkes csapatnak és a partnerekkel való kiváló együttműködésnek.

Már kezdetben világos volt, hogy egy ilyen komplex kiállítást nem lehet csak „házon belül” megoldani. Bár a romániai múzeumi gyakorlatban a kurátor gyakran „mindenes”, ez a megközelítés hosszú távon nem fenntartható. Mi más utat választottunk: célunk az volt, hogy minél több szakembert vonjunk be, a feladatokat megosszuk, és mindenki azt csinálja, amihez a legjobban ért. Végül összesen mintegy 60 ember dolgozott a projekten: régészek, numizmatikusok, művészettörténészek, építészek, tervezők, animátorok, kivitelezők, szállítók, nyomdászok, reklámszakemberek, színészek, filmesek és még sokan mások. A háttérben több száz e-mail-váltás és számtalan online megbeszélés zajlott, gyakran párhuzamosan, kisebb munkacsoportokban.

A kurátori „magcsapat” három múzeumi szakemberből állt. Dobos Alpár, a népvándorláskor régésze biztosította a kiállítás szakmai hátterét, Gruița Ioana művészettörténész elsősorban a koncepció kialakításában működött közre, míg Găzdac Alföldy Ágnes a numizmatikai leletek bemutatása mellett a kiállítás menedzseléséért felelt. A csapat sokszínűsége nem hátrány, hanem igazi kreatív erőforrás

volt – a közös ötletelések és a napi egyeztetések sokat segítettek a kiállítás egyedi arculatának kialakításában is.

Egy ilyen tempójú projektben különösen fontos az, hogy legyen egy olyan építész, aki nemcsak tervez, hanem a kivitelezést is kézben tudja tartani. A tervezés és az építés összekapcsolása kulcsfontosságú volt a szoros határidők miatt – ebben találtunk partnerre Sisak Camelia, az Atelier Mass kolozsvári tervezőiroda építészének személyében.

Korongfibula a második szilágysomlyói kincsből. Kukucskáló tárló a kiállítás egyik termében (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

A kiállítás felépítése – tárgyak, terek és történetek

A kiállítás a legfrissebb tudományos kutatásokra támaszkodik, de nagy hangsúlyt fektet arra is, hogy a szakmai tartalom érthető és élvezetes formában jelenjen meg. Az interaktív, modern múzeumi eszközöket is alkalmazó tárlat minden korosztályt igyekezett megszólítani. Különösen a fiatalokat céloztuk meg, akiket szerettünk volna közelebb hozni a történelemhez.

A tárlat szerkezete kronologikus tematikai egységekre épült, amelyek külön-külön termekben kaptak helyet, mindegyik saját arculattal, a bemutatott tárgyak igényeihez igazítva. A látogatók összesen 9 termen keresztül, lépésről lépésre haladhattak végig a történelmi korszak főbb témáin: *Népvándorlás, Hun korszak, A szilágysomlyói kincsek (I–II.), Elitek, Identitások, A gepida világ.* Egy ún. immerzív terem is kiegészítette a tárlatot, ahol megelevenedtek a híres szilágysomlyói aranylánc miniatűr eszközei. Külön figyelmet kapott az ún. *Felfedezések terme,* ahol a gyerekek és a kíváncsi felnőttek játékosan ismerkedhettek meg a régészet világával.

A látványtervezés építészekkel, tervezőkkel és restaurátorokkal való szoros együttműködés révén valósult meg. Minden részlet – a világítástól a tárlókig, a magyarázó szövegektől az animációkig – egy egységes, jól átgondolt koncepció része volt, ahol a tudomány és a kreativitás kéz a kézben járt.

Erdélyi régész-muzeológusként nagyon fontos volt számunkra, hogy a kiállítás teljes anyaga három nyelven legyen elérhető: románul, magyarul és angolul. Ennek megvalósítása premiernek tekinthető az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum történetében.

A fibulapár (ruhakapcsoló tű) a női viselet tartozéka volt (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

Rosamunda a kiállításban (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

Övcsat emberi arccal díszítve. A lelet a tordai római katonai táborban eltemetett gepida kori nő sírjából került elő (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

Fibula és fülbevalópár a tordai gepida kori nő sírjából (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

Egyszer volt, hol nem volt... Rosamunda

A látogatók egy Rosamunda nevű gepida néni történetén keresztül közelebbről is betekinthettek a „barbárok" világába. A QR-kód beolvasásával meghallgatható audio guide ismert színészek lelkes közreműködésével a Kolozsvári Rádió stúdiójában készült. A gepida néni családjának 5 generációja jelenik meg a történetekben. Felmenői között vannak gótok, hunok és gepidák is, hiszen a Kárpát-medencét ebben a korszakban is több etnikumú társadalom jellemezte. Habár Rosamunda egy általunk kitalált személy, életének mozzanatai történeti forrásokon alapulnak, elsősorban Priszkosz rétor, Ammianus Marcellinus és Jordanes művei jelentették a „story" alapanyagát.

Kapcsolatok múlt és jelen között

A fő kérdés számunkra az volt, hogyan lehet egy 4–6. századi népekről szóló régészeti kiállítást vonzóvá és érthetővé tenni a nagyközönség számára. A népvándorlás időszaka sokak számára még mindig távoli és kevésbé ismert korszak, pedig a benne rejlő folyamatok és tárgyak – fegyverek, ékszerek, hétköznapi használati tárgyak – valójában nagyon is emberközeliek. Kiállításunk egyik fő célja tehát az volt, hogy élettel töltsük meg ezeket a különleges leleteket, és a korszak hangulata és életmódja személyes élménnyé váljon a látogató számára.

Meggyőződésünk, hogy a látogató a saját életében megtapasztalt visszakapcsolások által közelebb kerülhet egy adott történelmi korhoz. Ha mélyebben belegondolunk, a népvándorláskor tulajdonképpen migrációk sorozata, mely nem csak a névadó korszakra volt jellemző. Az elvándorlás mindig is jelen volt az emberek életében, és ma is előfordul. Az elmúlt évtizedekben például Románia lakosságának több mint 16%-a keresett jobb megélhetést más országokban. Ebből kiindulva a jelenkori migrációval indítottuk a kiállítást, egy olyan kortárs fotósorozattal, amely globális kihívásokat mutatott be – gazdasági válságokat, háborúkat, klímaváltozást –, melyek az elvándorlás mozgatórugói voltak mindig is a történelem folyamán.

A múzeum manapság már nem csupán tárgyak őrzőhelye kellene legyen, hanem aktív kutatóintézmény, ahol a múlt feltárása mellett a látogatók élményszerű bevonása is központi szerepet kap. A múzeum nevel, szórakoztat, és közösséget épít – hidat képezve a múlt és jelen, a tudomány és a nagyközönség között. A muzeológusok felelőssége, hogy kiállításokon keresztül minden korosztály számára hozzáférhető és érthető módon közvetítse a múlt kulturális örökségét. Szívből reméljük, hogy az *Elfeledett harcosok és örök ékszerek* című kiállításnak ez sikerült.

A világon egyedülálló ónix köves császárfibula bemutatása a kiállításban. A ravennai San Vitale-bazilika mozaikján látható, hogy ilyen nagy méretű aranyfibula a császári viselet tartozéka volt a római korban (fotó: Rădulescu Cristina, ENTM)

Rövid hírek

Edény helyett sisak

A British Museum munkatársainak egyik projektje keretében 14 angliai kincsleletet tanulmányoznak újra. Az 1948 és 1990 között, a norfolki Snettisham környékén talált, főképpen nyakperecekből álló tárgyegyüttesek mellett kisebb-nagyobb bronzlemezek is előkerültek. Korábban ezeket egy edény töredékeinek gondolták, azonban az újabb vizsgálatok szerint egy nagyon ritka vaskori sisak töredékeiről van szó. A töredékes állapot ellenére felismerhető az orrvédő pecek, és a szem környéki darab is elég jellegzetes. A felfedezés értékét növeli, hogy ebből az időszakból kevesebb mint 10 sisakot ismerünk Angliában.

Új eredmények a kínai nagy falról

A kínai nagy fal egy régebbi szakaszán végeztek feltárást a régészek Guangli falu közelében. Az ásatásra 2024 májusa és decembere közt került sor mintegy 1100 négyzetméteren. A falszakasz legidősebb része 10 méter széles volt és korát a Nyugati Csou-dinasztia (Kr. e. 1046 – 771) időszakára, továbbá az ún. Tavasz és Ősz periódusra (Kr. e. 770–476) keltezik. A későbbi falszakasz már jóval szélesebb, ez eléri a 30 métert is. Ez utóbbi egyébként jóval fejlettebb technológiával is készült. A feltárás eredményei azt igazolják, hogy ez a szakasz a legkorábban épült falszakaszok közé tartozhat.

Aranyásók Egyiptomban

Az egyiptomi Sakari-hegységben egy két évig zajló kutatást fejeztek be a régészek. Az ásatások során egy aranybányát és a hozzá tartozó egyéb épületek maradványait találták meg. A mintegy 3000 éve kezdődött bányászat kellékei mellett előkerültek házak, műhelyek, templomok és egy fürdő is a Ptolemaidák korából. A leletek közt kiemelkedik az a 628 cserép- vagy kőlelet, melyeken különböző nyelvű feliratokat lehet megfigyelni. A projekt része volt egy 6 hektáros bányásztábor-rekonstrukció is, ahol a jelentősebb felfedezéseket mutatják be.

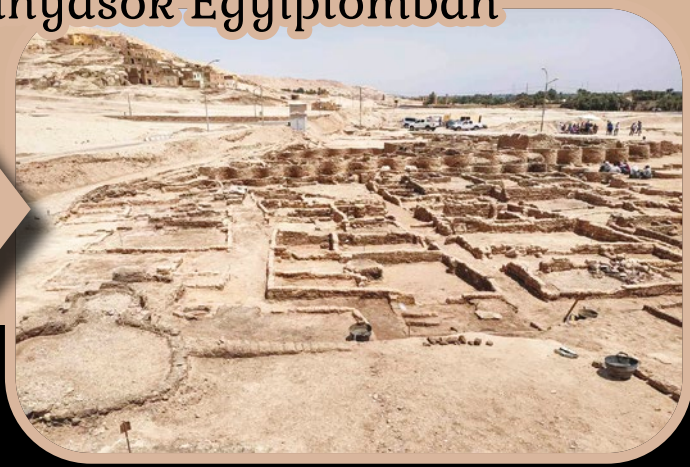

a világból

Bácsmegi Gábor

Gót támadás nyomai?

A bolgár Borimecskovo falu közelében végeztek megelőző feltárást a régészek. A 4400 négyzetméternyi ásatási területen késő római kori épületre és leletekre bukkantak. Maga a lelőhely egy patak mentén, a római Via Militaris (vagy Via Diagonalis) nevű út közelében található, mely Sirmiumot (a mai Sremska Mitrovicát) kötötte össze Konstantinápollyal (Isztambul). A feltárás során kiderült, hogy az épületet tűz pusztította el, valamikor a Kr. u. 3. század közepén. A megtalált érmek közül a legfiatalabbat Kr. u. 249-ben verhették. A kutatók úgy vélik, hogy a pusztítást egy gót támadás okozhatta.

Kőkori vadászfelszerelés

Az egyesült államokbeli Marfa közelében évek óta végeznek barlangfeltárásokat a régészek. Nemrégiben egy nagyon érdekes tűzrakó helyre bukkantak. Kb. 6500 éve őslakosok gyújtottak tüzet a barlangban. Egyikük a barlang hátsó traktusában átvizsgálta a vadászfelszerelését és a használhatatlanná vált darabokat otthagyta. Nyilak, hajítódárdák és egy bumerángszerű fegyver is a készlet része lehetett. A kedvező körülményeknek köszönhetően a farészek is jó állapotban kerültek elő.

Vaskori harc nyomai

A németországi Heuneburg mellett már korábban feltártak egy vaskori halomsírt. Az emberi maradványok mellett egy harci kocsi szerelékeit, övszerelékeket és ékszereket is találtak. A sír korát Kr. e. 530–520 környékére keltezték. Nemrégiben a csontokat újabb vizsgálatoknak vetették alá, és a bal medencecsontnál egy gyógyult sérülést azonosítottak. A férfit szemből, kissé bal oldalról lőtték meg egy nyíllal, miközben futott vagy ült, esetleg éppen lovagolt. A nyílvesszőt eltávolították a sebből és a csontokon jól láthatók a gyógyulás nyomai. A sérülés után néhány hétig-hónapig biztosan élt még a férfi, ami a korabeli sebkezelési ismeretek magas színvonalának bizonyítéka. A 30–50 év körüli férfi halálát a szakemberek egyelőre nem tudják ehhez a harci sérüléshez kötni.

Viking temető a svéd falu mellett

A svéd Tvååker falu környékén útépítéshez kapcsolódóan végeztek feltárásokat a régészek. Az ásatások során 139 viking kori sírt is találtak, melyek jó részét a későbbi korok földművelése megbolygatta. A sírok mellékleteként fegyvereket, edényeket, ékszereket és ételmaradványból származó állatcsontokat találtak a régészek. Olyan temetkezések is előkerültek, melyek köré kövekből hajót formáztak. A temető datálását segíti egy olyan arab ezüstérme töredéke, melyet 795 és 806 között vertek. A kutatók egyelőre nem tudják megállapítani, hogy hol lehet az a viking település, aminek halottait ebbe a temetőbe temették.

Középkori tömegsír

A leicesteri katedrális közelében egy tömegsírt találtak a régészek, melyben 123 nő, férfi és gyermek maradványait tárták fel. Először úgy vélték, hogy az 1348-as pestisjárvány áldozataira bukkantak, azonban a radiokarbon vizsgálatok szerint a 12. századra keltezhető ez a tömegsír. Semmilyen ékszert vagy egyéb ruhára utaló nyomot nem találtak a sírban, azonban a csontok helyzete alapján valószínű, hogy lepelbe csavarták a holttesteket, és azok így kerültek a gödörbe. Valószínűleg összegyűjtötték a testeket és egyszerre temethették el őket. A csontokon nem látni olyan sérüléseket, melyek erőszakos halálra utalnának, így a kutatók szerint vagy éhínség, vagy járvány végzett a lakosokkal. Ennek eldöntésére mintákat vettek a csontokból.

Maja város az esőerdő alatt

Mexikó délkeleti részén egy környezeti méréseket végző csoport lézeres felméréseket végzett az ismert maja várostól, Calakmultól kb. 100–150 km-re északra. Az amerikai Tulane Egyetem egyik PhD-hallgatója az adatokat régészeti módszerrel elemezte, és egy komplett elveszett maja város alaprajza rajzolódott ki a területen. A régészek piramisokat, sportpályákat és egyéb épületeket is azonosítani tudtak, melyek mintegy 16 négyzetkilométeres területet fednek le a buja növényzet alatt. A régészek a „Valeriana" nevet adták az újonnan felfedezett maja városnak, melynek elhagyását éghajlati változásokkal valószínűsítik. A lelkes kutatók összesen 3 új lelőhelyet és 6764 különböző méretű épületet tudtak azonosítani a vizsgált területen, azonban a terepi vizsgálatok még egyelőre váratnak magukra.

Mi látható a képen?

Karikázd be a helyes válasz előtti betűt, majd helyezd a tárgyakat időrendbe – a legkorábbival kezdve – és olvasd össze a helyes válaszok előtti betűkből a megfejtést!

1
K. Mitász király
B. Zeusz
É. Hercules

2
P. Fazék
R. Lepárló edény
E. Sütőharang

3
Y. Bográcsz
R. Üst
D. Virágcserép

4
A. Fibula
N. Üveggyöngy
D. Üveg karkötő

5
Y. Lemezes tarsoly
L. Veretes tarsoly
H. Lószerszámzat

6
E. Erősdi edény
J. Marosi kerámia
G. Körösi fazék

A megfejtést beküldők között három nyereményt sorsolunk ki. A megfejtést 2025. november 12-ig a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címre vagy postai úton a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.) kérjük elküldeni.

Előző játékunk nyertesei: Beyer László, Reichstetter László, Tóth Sándorné. Gratulálunk!

Zay Orsolya

Almafánk

(Egy török kori recept alapján)

Vannak jellegzetes ételek, melyeket bizonyos tájegységekhez kapcsolunk a Kárpát-medencében, akkor is, ha esetleg variánsait máshol is készítik. Az egyik ilyen a puliszka, amelyet jellegzetesen erdélyi ételnek tartunk. Ha történeti szempontból vizsgáljuk meg, milyen lehetett az erdélyi tájegység étkezési kultúrája az elmúlt ezer évben, akkor több eltérést is fogunk látni a ma megszokott ízekhez és alapanyagokhoz képest. Ahogy a paprika vagy a paradicsom, úgy a kukorica alapú ételek sem őshonosak a Kárpát-medencében. Ennek ellenére mára a magyar étkezési kultúra részei, hiszen legalább 150–200 éve velünk vannak.

De milyen ételeket fogyaszthattak ezeken kívül Erdélyben, a nagy felfedezések kora és a török kiűzése előtt? Erre nagyon pontos válaszokat tudunk adni, ugyanis legnagyobb szerencsénkre a legkorábbi szakácskönyveink egy része épp Erdély területéről maradt ránk. Ezek között kézzel írott és nyomtatott variánsokat is találunk. A 19. század végén báró Radvánszky Béla saját és barátai könyvtárait körbejárva elkezdte a számára érdekes kéziratokat, könyveket kiadni. Ezek között szerepel *A Régi Magyar Szakácskönyvek* című kiadvány, melyben valószínűleg az ún. erdélyi magyar szakácsmester könyvének töredéke is szerepelt *Szakács Tudomány* címmel. Az első nyomtatott szakácskönyv is Erdélyhez köthető. Kolozsváron ugyanis a Németalföldről hazatérő híres nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós alapított nyomdát. Mivel a zsoltároskönyvek és bibliák mellett az egyre növekvő számú olvasó miatt megjelentek a könnyedebben „fogyasztható" műfajok, így a bestseller kiadványok között megtaláljuk a szakácskönyveket is. Az itt közölt ételeket összehasonlítva a korábbi, kéziratos szakácskönyvekkel, mint az ún. Radvánszky-féle szakácskönyvvel, vagy a Zrínyi-udvar (ismeretlen nevű) szakácsának munkájával, azt láthatjuk, hogy a török korban is voltak felkapott eljárások és ételtípusok, így Misztótfalusi a korszak kedvelt ételei közül válogatott, ahogy a címlapon is írja: *„A Gazdasszonyoknak nagy könnyebbségekre e kis formában kibocsáttatott"* könyvében. A *Szakátsmesterségnek könyvecskéje* a mutatóban ABC sorrendben különítette el az ételeket, de magát a könyvet több részre osztotta az év rendje és készítési eljárások szerint: így találunk húsos ételeket főtt és sült formában, böjtös eledeleket, vajas étkeket, különlegesebbnek tartott eljárásokkal készülő ételeket és liktáriumokat, ahol többnyire lekvárokat és befőtteket találunk. Külön érdekes a 17. század végéről a Bornemissza Anna fejedelemasszonynak címzett szakácskönyv, mely erdélyi ételek mellett a száz évvel korábban kiadott, és Európa-szerte felkapott ún. Rumpolt-féle német szakácskönyv *(Ein New Kochbuch)* receptjeinek fordítását is tartalmazza. Emellett Erdély és a korabeli Felső-Magyarország területéről kisebb, nemesi hölgyekhez köthető leírásokat, „háztartási könyveket" is ismerünk, ahol a jó gazdasszony feljegyzéseket készített a szappanfőzéstől a kertszépítésen át természetesen a receptekig.

Mit mondhatunk el a receptek alapján? Annak ellenére, hogy kukoricás és paprikás ételeket nem találunk, mégis sok ismerős étel és eljárás található bennük: ilyenek a fánkok, a korszakban elterjedő tésztás ételek vagy a palacsintabundában kirántott húsok, gyümölcsök. Ez utóbbiból készítünk most el mi is egyet, az almafánkot.

Hozzávalók

- 3-4 nagyobb édes alma
- 30 dkg liszt
- 4 dl tej
- 1 evőkanál cukor
- 0,5 dl fehérbor
- 1 evőkanál olívaolaj
- csipet só

Recept:

„Csinálj kadocot, azaz liszt és tojás keverékéből készült tésztát tojásból, lisztből, és egy kis bort is ereszthetsz belé, az almát metéld laposan, mártogasd belé, és vajban rántsd meg, mikor feltálalod, hintsd meg nádcukorral, tálald fel; ha levet akarsz néki csinálni, gyömbéres levet csinálhatsz, és az almát körítésnek tálald fel."

Misztótfalusi Kis Miklós:
Szakátsmesterségnek könyvecskéje

A recept egy, a Kárpát-medencében ma is ismert édesség, melyet a modern időkhöz igazodva lehet teljes kiőrlésű lisztből, akár növényi tejekkel is készíteni. Alapvetően egy sűrű palacsintatésztát készítünk, ne lepődjünk meg a liszt nagyobb mennyiségén. Azt szeretnénk, hogy a bunda sűrű és vastag legyen. Az olívaolajat vajjal felmelegítem a serpenyőben. A vaj mellé az olaj azért szükséges, mert így a vaj nem ég meg. Közben az almákat megpucolom és a magházat kivágva karikákra vágom. Az almaszeleteket megmártom a tésztában, majd a forró olajban kirántom. Figyeljünk rá, hogy elég forró legyen az olaj, mert lerántja a bundát az almákról a hideg zsiradék. Tálaláskor megszórhatjuk fahéjjal, porcukorral, ízlés szerint.

⬠ ⬠ ⬠

Jó munkát és jó étvágyat!

Előfizetve a magazin 1490 Ft helyett csak **1250 Ft-ba** kerül, ami évente mindössze 5000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.
A 2025. november 9-ig beérkező megrendelések esetén az előfizetés
a 2025. decemberi lapszámmal fog indulni.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre!
(Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum. Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004
A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.
E-mail: hatartalanreg@gmail.com
Telefonszám: +36-62-549-040

Most már akár elektronikus formában is olvashatja a Határtalan Régészetet!

Keresse a lap régi/új számait a laptapir.hu és a magazinly.com felületein!

A következő számunk: Sírrablók

A sírrablás szokása gyaníthatóan egyidős az emberiséggel. Mióta egy őskőkori vadász először sírt ásott egy szerettének, azóta vannak emberek, akik igyekeznek felnyitni ezeket a sírokat. Voltak azonban olyan hosszú történelmi időszakok, amikor a temetési szertartás nem egy pontszerű esemény volt, a temetést követően a közösségek akár többször is felnyithatták a sírokat. E cselekedeteknek ugyanakkor többnyire vallási/hitvilágbéli háttere lehetett. A sírok felnyitásának legfőbb oka azonban évezredeken keresztül az elhunyt maradványai mellé helyezett tárgyak, értékek eltulajdonítása volt. A jelenkor régészei számára szomorú következményekkel járó tevékenység, a sírrablás évezredeken keresztül sokak megélhetését biztosította. Téli számunkban a sírrablók nyomába eredünk, igyekszünk feltárni a korszakokon átnyúló sírrablások hátterét, okait, főszereplőit, technikáit.

Rendelje meg eddig megjelent lapszámainkat:

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

A TITOKZATOS JÉGKORSZAK

THE MYSTERIOUS ICE AGE

MÓRA FERENC MÚZEUM, SZEGED

2025. június – 2026. január

www:// MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

MAGYAR KULTÚRÁÉRT ALAPÍTVÁNY

Petőfi Kulturális Ügynökség

nka Nemzeti Kulturális Alap

9 772416 307004 25003